

Sitten op sijns vaders vel

Een studie naar het creëren van goed bestuur middels bestuurlijke verantwoording in laatmiddeleeuwse teksten uit de Lage Landen.

Joris van Dijk (s1663682)
Tel: 0618047686
E-mail: javandijk97@live.nl
Adres: Scholtensbos 19, Hoofddorp

MA Thesis: Europe 1000-1800 (20 ECTS)
Begeleider: Dr. R. Stein
Datum: 11-12-2019
Woorden: 17.995

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Theoretisch kader: rekenschap en verantwoording.....	9
<i>1.1 Rekenschap</i>	9
<i>1.2 Methode</i>	14
2. Achtergronden van de bronnen	16
<i>2.1 Caesarius van Heisterbachs (ca. 1180 – ca. 1240) Dialogus miraculorum</i>	16
<i>2.2 Jan van Boendale (ca. 1280-1351)</i>	17
<i>2.3 Willem van Hildegarsberchs (ca. 1350 – ca. 1408) sproken</i>	20
<i>2.4 Jan Mathijssens Rechtsboek van Den Briel (ca. 1404-1417)</i>	23
<i>2.5 Dat scaecspel ghemoraliseert (1403)</i>	25
<i>2.6 Ambtseden uit de Lage Landen (uit de periode 1404-1497)</i>	26
3. Het normatieve raamwerk van goed bestuur.....	29
4. Rekenschap: de controle en sanctionering	32
<i>4.1 Rekenschap bij Caesarius van Heisterbach</i>	32
<i>4.2 Rekenschap bij Jan van Boendale</i>	35
<i>4.3 Rekenschap bij Willem van Hildegarsberch</i>	39
<i>4.4 Rekenschap in Jan Mathijssens Rechtsboek van Den Briel</i>	46
<i>4.5 Rekenschap in Dat scaecspel</i>	48
<i>4.6 Rekenschap in ambtseden</i>	51
5. Vergelijking en verklaringen.....	53
<i>5.1 Verschillen</i>	54
<i>5.2 Overeenkomsten</i>	56
Conclusie	60

Bibliografie.....	63
<i>Archivalia</i>	63
<i>Bronpublicaties</i>	63
<i>Literatuur</i>	64
Bijlagen	71
<i>Bijlage 1: de onderzochte eden.</i>	71
<i>Bijlage 2: Overzicht resultaten</i>	72

Omslag: De corrupte rechter Sisamnes wordt door een boze menigte ter verantwoording geroepen. Later zou koning Cambyses hem straffen door hem levend te villen en zijn zetel te bekleden met zijn eigen huid (zie de inleiding). Locatie: Groeningemuseum Brugge, inventarisnummer 0000.GRO0040.I-0041.I.

Bron: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e6/Gerard_David__The_Judgment_of_Cambyses%2C_panel_1__The_capture_of_the_corrupt_judge_Sisamnes.jpg
[Geraadpleegd op: 07-12-2019].

Inleiding

We kunnen op zijn minst zeggen dat de Perzische koning Cambyses bijzonder inventief was, tenminste, als we een passage over hem van de Antwerpse stadsschrijver Jan van Boendale (ca. 1280-1351) mogen geloven. Boendale verhaalt dat Cambyses geconfronteerd werd met een onrechtvaardige rechter, genaamd Sisamnes. De Perzische koning bedacht een creatieve en bovenal lugubere straf. Allereerst liet hij de onrechtvaardige rechter villen, waarna Cambyses de stoel waarop de rechter altijd zat tijdens zijn uitspraken liet bekleden met diens eigen huid. Boendale vervolgt:

*Doen maecte hi rechter daer naer
Des rechters sone, ende dede hem daer
Sitten op sijns vaders vel
Om dat hi soude ghedencken wel
Als hi sijn vonnesse soude gheven.¹*

Kortom: de zoon van de onrechtvaardige rechter moest als nieuwe rechter plaatsnemen op die stoel zodat hij telkens bij een uitspraak geconfronteerd zou worden met het lot van zijn vader. Het lijkt er op dat Boendale met deze parabel een bepaalde boodschap wilde meegeven aan zijn lezers: bestuurders en rechters moeten telkens als zij een beslissing nemen, goed nadenken en zichzelf confronteren met de mogelijke gevolgen van hun beslissing, zoals de zoon van de onrechtvaardige rechter letterlijk werd geconfronteerd met de gevolgen van een slecht oordeel.² Met andere woorden: Boendale stuurt aan op een intern verantwoordingsmechanisme bij zijn lezers.

Dergelijke parabels zijn onderdeel van nieuwe manier van denken over bestuurlijke verantwoording. Deze vindt zijn oorsprong tussen de twaalfde en veertiende eeuw. Volgens historicus Thomas Bisson vond er een overgang plaats van wat hij typeert als *accountability of fidelity* naar *accountability of office*. In feite is dit een overgang van een informele op trouw gebaseerde verantwoording naar een regelmatiger op functie gebaseerde verantwoording.

¹ Jan van Boendale, *Boec van der wraken*, boek 3, hoofdstuk 6, versregel 454-467 (in het vervolg wordt dit afgekort als: *Wraken*, 3.6 vs. 454-467).

² Zie voor een diepgaandere studie over het Cambyses-exempel: H. van der Velden, 'Cambyses for Example: The Origins and Function of an exemplum iustitiae in Netherlandish Art of the Fifteenth, Sixteenth and Seventeenth Centuries', *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 23:1 (1995) 5-62.

Volgens Bisson kon alleen die tweede variant leiden tot rechtvaardig bestuur.³ Een dergelijke ontwikkeling sluit goed aan bij het idee van Robert Moore, die in zijn monumentale werk *The First European Revolution* vanaf de elfde eeuw een ontwikkeling signaleert in de uitvoering van macht en de doordringing van gebieden door overheid. Meer en meer beschikte men over de vaardigheden voor het functioneel laten opereren van een administratief apparaat.⁴ Historicus John Sabapathy erkent deze ontwikkeling maar maakt de belangrijke toevoeging dat het hier niet alleen om procedurele en institutionele veranderingen gaat, maar ook om een ideologische en intellectuele verandering in het denken over verantwoordingsmechanismen.⁵

Tegelijk met deze ontwikkeling in het uitvoeren van en denken over bestuur en verantwoording, zien we in de Lage Landen de opkomst van welvarende zelfbesturende steden, zoals Gent, Leuven en Antwerpen. Ook voor deze steden was verantwoording een belangrijk onderwerp: hoe zorgden steden ervoor dat raadslieden netjes met het geld omgingen en immuun voor corruptie bleven?⁶ Eén optie was het opleggen van rekenschappelijke procedures zoals de Florentijnse *sindacatio*.⁷ Een andere optie was het formuleren en propageren van goede deugden voor bestuurders.⁸

Het is precies deze laatste ontwikkeling waar de bovenstaande parabel deel van uitmaakt en die ook het onderwerp zal zijn van dit onderzoek. Dit onderzoek heeft als doel in kaart te brengen hoe rekenschap werd beschreven in de literatuur van de laatmiddeleeuwse Lage Landen. Hiertoe staat de volgende hoofdvraag in het onderzoek centraal: Welk normatief raamwerk van deugdelijk bestuur dragen verschillende laatmiddeleeuwse teksten uit de Lage Landen uit en welke controle en sanctionering stellen die teksten voor om dat raamwerk te bewerkstelligen? In concrete bewoordingen betekent dit dat eerst vastgesteld moet worden wat precies de norm voor bestuurders was die in de teksten wordt uitgedragen. Daarna wordt

³ Het belangrijkste punt hierover maakt Bisson in: T. Bisson, *The Crisis of the Twelfth Century: Power, Lordship, and the Origins of European Government* (Princeton 2009) 316-349. Zie voor de fundering voor deze ideeën: Idem, 'Medieval lordship', *Speculum. A Journal of Medieval Studies* 70 (1995) 743-759; Idem, *Tormented voices. Power, Crisis, and Humanity in Rural Catalonia* (Harvard 1998).

⁴ R. Moore, *The first European Revolution c. 970-1215* (Oxford 2000) 121-123, 127.

⁵ De belangrijkste studie die Sabapathy hiernaar gedaan heeft is: J. Sabapathy, *Officers and Accountability in Medieval England 1170-1300* (Oxford 2014). De belangrijkste fundamenteën van dit boek zijn te vinden in de artikelen: Idem, 'A Medieval Officer and a Modern Mentality? Podestà and the Quality of Accountability', *The Mediaeval Journal*, 1/2 (2011) 43-79; Idem, 'Accountable rectores in comparative perspective: the theory and practice of holding podestà and bishops to account (late twelfth to thirteenth centuries)', *Hiérarchie des pouvoirs, délégation de pouvoir et responsabilité des administrateurs dans l'Antiquité et au Moyen Âge* 46 (Metz 2012) 201-230.

⁶ R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: D. Blok et al. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden 2* (1982) 188-253, aldaar 191-193, 208-209, 213-215.

⁷ Guy Geltner, 'Fighting Corruption in the Italian City-State. Perugian Officers' End of Term Audit (sindacato) in the Fourteenth Century' in: R. Kroeze, A. Vitória en G. Geltner (eds.) *Anticorruption in History: From Antiquity to the Modern Era* (Oxford 2018) 103-121.

⁸ Sabapathy, 'Medieval Officer'.

gekeken naar hoe de bestuurders zich moesten verantwoorden voor die norm en hoe ze bestraft werden als zij zich niet aan die norm hielden. Daarnaast wordt gekeken hoe dit in de meer praktische tekst als de ambtseed naar voren komt.

Om dit te onderzoeken is een set teksten uit verschillende periodes en genres geselecteerd. Allereerst is er één type praktisch georiënteerde teksten gekozen: enkele ambtseden van Vlaamse, Brabantse en Hollandse raadslieden en landsheren uit de vijftiende eeuw. Daarnaast is voor een viertal (didactisch-)moraliserende auteurs gekozen. Dit zijn: de mirakelen van Caesarius van Heisterbach in zijn werk *Dialogus miraculorum*⁹, Jan van Boendales encyclopedisch moraliserende werken *Der Lekenspiegel*, *Jans Teesteye* en *Boec vander wraken* (alle eerste helft veertiende eeuw), de moraliserende analogieën in *Dat scaecspel ghemoraliseert* en tot slot wordt ook nog het genre van de sproken onderzocht aan de hand van sprookspreker aan het Hollandse hof Willem van Hildegaersberch (ca. 1350-1408). Voor deze werken is gekozen omdat zij de meest bekende en/of meest complete werken zijn in hun genre. Tot slot is gekozen voor een werk dat het midden houdt tussen een praktische tekst en een moraliserende tekst: *Het Rechtsboek van Den Briel* van Jan Mathijssen (eerste helft vijftiende eeuw).¹⁰ Voor de ambtseden en het *Rechtsboek* is gekozen, omdat ze de vroegst overgebleven teksten in de volkstaal uit hun genre zijn.

De werken worden niet gebruikt als representant voor het genre om vervolgens algemeen geldende uitspraken te doen over het gehele genre. Het onderzoek heeft vooral ten doel meer inzicht te krijgen in hoe verschillende auteurs rekenschap formuleren en of er overeenkomsten zijn tussen die auteurs en om inzicht te krijgen in de verklaringen achter deze verschillen en overeenkomsten. Vermoedelijk kunnen dat soort verklaringen gevonden worden in de verschillende doelen van de werken en de verschillende verhoudingen tussen opdrachtgevers, publiek en auteur en de gebruiken van de respectievelijke genres.

Het onderzoek is om een aantal redenen relevant. Allereerst levert het meer kennis op over de desbetreffende Middelnederlandse werken. Hoewel naar Boendale en Hildegaersberch wel aardig wat onderzoek is gedaan, zijn de werken nooit onderzocht in het kader van rekenschap

⁹ Voor dit paper wordt de volgende vertaling gehanteerd: G. Bartelink (vert.), *Boek der mirakelen I&II* (Nijmegen 2003).

¹⁰ Dit werk dient ook als vervanging voor het werk van Filips van Leiden dat ik niet zal onderzoeken, omdat ik het Latijn niet voldoende machtig ben. Hoewel het *Rechtsboek* zich intellectueel niet kan meten met het werk van Filips van Leiden staan beide werken in de Aristotelische politieke traditie. A. Huusen, 'De exempelen in Jan Mathijssens Rechtsboek van Den Briel', in: J. Koster en A. Wijffels (eds.), *Miscellanea Forensia historica. Ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Mr. J. Th. De Smidt* (Amsterdam 1988) 143-162.

en verantwoordingsmechanismen.¹¹ Het *Rechtsboek*, de *Dialogus* en het *Scaecspel* zijn aanzienlijk minder vaak onderzocht en al helemaal niet in het kader van rekenschap.¹²

Daarnaast is het onderzoek relevant doordat er in de historiografie een gebrek is aan de bestudering van de morele concepten omtrent middeleeuwse rekenschapsmechanismen. Zoals Sabapathy betoogt, waren in het middeleeuwse politieke gedachtegoed institutionele en procedurele oplossingen voor slecht bestuur vrijwel nooit prominenter dan wat *character formation* genoemd kan worden. Middeleeuwse politieke denkers grepen niet snel naar institutionele oplossingen, maar probeerden eerder goed en deugdelijk gedrag bij bestuurders te stimuleren.¹³ In dit onderzoek wordt dit verband tussen enerzijds de procedurele praktijk en anderzijds het normatieve raamwerk verder onderzocht.

Tot slot kan een dergelijk onderzoek helpen om te begrijpen waarom bijvoorbeeld in de veertiende eeuw in steden als Leuven strengere controleprocessen voor het bestuur en stadsfinanciën ontstonden, of waarom eind veertiende en vijftiende-eeuw een bureaucrativering van de Lage Landen onder de Bourgondiërs plaatsvond.¹⁴ Hoewel de administratieve veranderingen die hierachter zaten vaker onderzocht zijn, blijft de ideologische component van rekenschap hierbij nog te veel achterwege.

In het eerste hoofdstuk wordt een theoretisch kader uitgerold. Hierin wordt nader ingegaan op de betekenis van middeleeuwse rekenschap en de voornoemde verschuiving van *accountability of loyalty* naar *accountability of office*. Daarnaast wordt ingegaan op de blinde vlekken van de te veel op instituties gerichte geschiedschrijving. In ditzelfde hoofdstuk wordt

¹¹ De belangrijkste bundel met artikelen over Jan van Boendale is W. van Anrooij (ed.), *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002). Hierin staan verschillende taalkundige en historische onderzoeken naar Jan van Boendales werken. Twee andere belangrijke onderzoeken naar Boendale zijn de dissertaties van Robert Stein en Dirk Kinable: R. Stein, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994) en D. Kinable, *Facetten Van Boendale: Literair-Historische Verkenningen Van Jans Teesteye En De Lekenspiegel* (Dimensie 1998). Het artikel over Boendale dat het dichtstbij rekenschap komt is W. van Anrooij, 'Recht en rechtvaardigheid binnen de Antwerpse School.' In: J. Reynaert et al. (eds.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 149-163. De twee belangrijkste werken over Hildegasberch zijn: F. van Oostrom, *Woord van Eer. Literatuur aan het hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987) en Meder, *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegasberch* (Amsterdam 1991).

¹² Zie voor de belangrijkste publicaties o.a.: Huusen, "exempelen"; C. de Vooy, 'Middelnederlandse legenden en exempelen: bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen' Den Haag 1900; J. van Herwaarden, "Dat Scaecspel." Een profaan-ethische verkenning', in: J. Reynaert et al., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 304-321.

¹³ Sabapathy, 'Medieval Officer'; J. Hankins, 'The Virtue Politics of the Italian Humanists', in: Patrick Baker, Johannes Helmraath and Craigh Kallendorf (eds.) *Beyond Reception: Renaissance Humanism and the Transformation of Classical Antiquity*, (forthcoming) [beschikbaar via: https://www.academia.edu/30007286/The_Virtue_Politics_of_the_Italian_Humanists]

¹⁴ R. van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie der Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw* (Brussel 1961) 39-44; R. Stein, *De hertog en zijn staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014).

de gehanteerde methode uitgelegd. Het tweede hoofdstuk gaat over de achtergrond van de geselecteerde werken en auteurs. De gegevens van de onderzochte werken worden op een rijtje gezet en de belangrijkste debatten over de werken aangestipt. Ook worden de werken binnen een breder kader van literatuur over het genre geplaatst. Het derde hoofdstuk beschrijft de normatieve meetlat waarlangs laatmiddeleeuwse bestuurders gelegd werden, zoals die blijkt uit de geselecteerde bronnen. In het vierde hoofdstuk wordt beschreven welke controle en sanctionering uit de teksten blijkt. In het laatste hoofdstuk worden de verschillen en overeenkomsten in de teksten verklaard.

1. Theoretisch kader: rekenschap en verantwoording

1.1 Rekenschap

Het Engelse woord voor verantwoording is *accountability*, een moeilijk begrip. Niet zozeer omdat de definitie zeer nauw luistert, maar meer omdat het begrip dermate breed wordt gebruikt dat het betekenisloos dreigt te worden.¹⁵ De twee Nederlandse synoniemen die in dit onderzoek gehanteerd worden zijn rekenschap en verantwoording (niet te verwarren met verantwoordelijkheid, waarvoor het Engelse woord *responsibility* dienstdoet).¹⁶ Verantwoording heeft in zich dat er iemand antwoordplichtig is aan iemand anders. Juist die eigenschap maakt het woord verantwoording zo geschikt om te gebruiken in dit onderzoek. Een andere Engelse term die veelal gehanteerd wordt bij een onderzoek naar rekenschap is het woord *reckoning*, dat zoveel betekent als eindafrekening, wat uiteindelijk ook weer verband houdt met het woord rekenschap. *Reckoning* is echter voornamelijk gericht op fiscale verantwoording terwijl het woord rekenschap in de Nederlandse taal een synoniem is geworden voor verantwoording.

Deze fiscale variant van rekenschap is een vruchtbaar onderzoeksveld.¹⁷ De fiscale aanpak is dikwijls gerelateerd aan een institutionele benadering van rekenschap. Hierbij wordt vooral gebruik gemaakt van “overheids” documentatie zoals statuten en rekeningen (boekhoudingen). Dit onderzoek heeft echter als doel verantwoording breder op te vatten dan louter institutioneel. Daarom wordt in dit onderzoek een bredere notie van verantwoording gehanteerd dan de institutionele. Ook verantwoording aan God (de meest prominente verantwoording in de middeleeuwen was uiteindelijk het Laatste Oordeel), verantwoording aan de maatschappij en interne verantwoordingsmechanismen vallen binnen de reikwijdte van het hier gehanteerde begrip rekenschap.

Een belangrijke bijdrage aan het denken over middeleeuwse verantwoording is gedaan door Thomas Bisson in zijn monumentale werk *The crisis of the twelfth century*. In dit boek

¹⁵ Ingewikkelder nog is dat in het Frans, Italiaans en Spaans geen apart woord is voor rekenschap, een woord dat semantisch dichtbij *accountability* ligt. Daar worden termen die afleiden van het Latijnse *respondere*, antwoorden, gebruikt. Sabapathy, ‘Medieval Officer’, 43-46.

¹⁶). Zo geeft de *Van Dale* onder de term ‘rekenschap’ de volgende betekenis: “1. Verantwoording van beheer over gelden” en “2. Verantwoording in het algemeen, uiteenzetting omtrent en verdediging van de handelwijzen, daden en motieven.” Rekenschap heeft een zekere fiscale connotatie, maar wordt inmiddels gebruikt als synoniem voor verantwoording. Onder verantwoording staat immers als betekenis: “Rekenschap geven van:...”

¹⁷ Een belangrijke bundel die de basis legde voor dit onderzoeksveld is: R. Brown ed., *A History of Accounting and Accountants* (New York 1905). Een modernere studie met hetzelfde thema is: J. Soll, *The Reckoning. Financial Accountability and the Rise and Fall of Nations* (New York 2014). Zie onder andere ook de volgende journals: *Accounting History Review*; *Accounting History*; *Comptabilité(s)* (<https://journals.openedition.org/comptabilites/>) [geraadpleegd op 21-09-2019].

staan de grote veranderingen in het twaalfde- (en dertiende)-eeuws Europa centraal. Volgens Bisson ontwikkelden in de twaalfde eeuw ‘overheden’ meer en meer middelen zoals geschreven wetten om onrechtvaardig gedrag aan banden te leggen. Dit resulteerde onder meer in de ontwikkeling van recht en verantwoordingsmechanismen in de twaalfde eeuw.¹⁸ Essentieel in deze ontwikkeling is volgens Bisson de overgang van wat hij noemt *accountability of fidelity* naar *accountability of office*, verantwoording op basis van banden van trouw naar verantwoording op basis van functie.¹⁹

In die eerste variant droegen heerschappen het mandaat van de vorst om een bepaald gebied te besturen. Dit was gebaseerd op een vertrouwensband tussen de vorst en een heerschap. Belangrijk is dat de vorst zijn vertrouwen gaf aan een heerschap om vanuit zijn naam een gebied te besturen, waarmee de bestuurder de facto dezelfde macht droeg in dat gebied als de heer van wie hij die macht had gekregen.²⁰ Om die macht te bestendigen, gebeurde het volgens Bisson veel dat de heerschappen geweld gebruikten en hun macht misbruikten zonder dat daar reprimandes van bovenaf op volgden, zogenaamd *fearsome lordship*.²¹

Dit betekent overigens niet dat die heerschappen niet ter verantwoording geroepen konden worden. Bisson beschrijft enkele casussen waarbij dit wel gebeurt.²² Belangrijk is echter dat verantwoording binnen *accountability of fidelity* niet gaat om een vaste procedurele verantwoording. Deze heren die de bevolking teisterden, droegen het mandaat van de vorst. Ze waren op basis van vertrouwen aangesteld. Ze braken geen regels, maar besmeurden de reputatie van een vorst, waarmee ze slechts de vertrouwensband tussen de vorst en de heer braken. Het gaat hier dus niet zozeer om een verantwoording van het competent uitvoeren van een functie door een heer, maar om vertrouwen dat een vorst heeft in de persoon die de functie uitvoert.²³ Verantwoordingen hierbij waren niet procedureel en niet regelmatig, ze vonden alleen plaats als een vorst daar aanleiding voor zag. Er waren geen geïnstitutionaliseerde controles en sancties op heerschappen. Verantwoording binnen *accountability of fidelity* was in de woorden van Bisson: “*informal, remedial and occasional*.”²⁴

¹⁸ Bisson, *Crisis*, 10-11, 289-293. Een vergelijkbaar idee, hoewel minder uitgewerkt, wordt ook beschreven in Moore, *Revolution*, 121-123, 127.

¹⁹ Bisson, *Crisis*, 318-348.

²⁰ Idem, *Crisis*, 320-322; Idem, ‘Medieval lordship’, 752-754; Idem, *Tormented voices*, 72-73, 75.

²¹ Bisson, *Crisis*, 318.

²² Bisson beschrijft een verhaal over een vorst die verdwaald raakt in het bos en daar een lokale boer tegenkomt die de vorst niet herkent. De boer vertelt de verdwaalde vorst over het heerschap (dat heerst uit naam van de vorst) van het gebied dat gewelddadig en onrechtvaardig omgaat met de bewoners. Eenmaal terug uit het bos roept de vorst de onrechtvaardige heer ter verantwoording en hij berispt hem na een rechtszaak. Ibidem, 322-323.

²³ Ibidem, 322-325.

²⁴ Ibidem, 323-324; Idem, ‘Medieval lordship’, 752-754.

Gedurende de twaalfde eeuw vond er volgens Bisson een omslag plaats in het denken over en uitvoeren van verantwoording. Juist in de meer bevolkte regio's, zoals Vlaanderen en het zuiden van Engeland, zien we een omslag naar nieuwe beampten die de domeinen gaan beheren. Die beampten functioneerden meer als vervangbare beampten die niet zozeer getoetst werden op het eerbiedig representeren van de vorst, maar meer op competentie. Deze ontwikkeling vond plaats op veel plekken in de twaalfde eeuw. Steeds meer zagen vorsten beampten als mensen die gebieden competent moesten besturen, zodat men er winst uit kon halen. De enige manier om dit te realiseren, was aan de hand van regelmatige controles, geschreven documentatie die als bewijs kon dienen en aan de hand van verantwoordingsmechanismen zoals afhoringen. Het is deze ontwikkeling waarbij bestuurders worden beoordeeld op hun competentie in het uitvoeren van hun functie, die Bisson *accountability of office* noemt.²⁵ Hierbij speelt ook de vraag in hoeverre bestuurders het belang van het volk hebben gediend. Deze nieuwe vorm zorgde ervoor dat vorsten de macht van heerschappen konden beteugelen en zo hun eigen macht over het volk uitbreidden. Bij deze variant van verantwoording waren het de daden die de macht legitimeerden, niet de macht die de daden legitimeerde.²⁶

Deze ontwikkeling ging zoals beschreven gepaard met een intensivering van documentatie. Michael Clanchy bevestigt deze enorme toename van schriftelijke documentatie voor Engeland in zijn belangrijke werk *From Memory to written record*. Hierin weet hij geletterdheid te kwantificeren.²⁷ Hierbij was volgens Clanchy die geletterdheid vooral gericht op praktische doeleinden vanuit de overheid. Bureaucratisering speelde daarbij de grootste rol. De belangrijkste claim van het boek is dat lekengeletterdheid groeide vanuit bureaucratie in plaats van uit een wens om mensen te onderwijzen. Overigens maakt Clanchy wel de terechte kanttekening dat door deze toename van geletterdheid en bureaucraten de overheid niet per definitie minder arbitrair werd.²⁸

Een toename van rekenschapsmechanismen hoort niet alleen bij wereldlijke overheden. Robert Berkhofer signaleert in *Day of Reckoning* een dergelijke ontwikkeling in de elfde en twaalfde eeuw bij Franse kloosters. Hij signaleert in feite wat Bisson later een ontwikkeling naar *accountability of office* zou noemen. Steeds meer abten deden in de twaalfde eeuw

²⁵ Idem, *Crisis*, 328-336.

²⁶ Idem, 'Medieval lordship', 757-759.

²⁷ Dit doet Clanchy door simpelweg documenten te tellen. Ook leidt Clanchy de toename van documentatie af uit andere zaken, zoals de hoeveelheid zegelstempels en de uitgaven aan zegelwas.

²⁸ M. Clanchy, *From Memory to written record. England 1066-1307* (tweede editie: Oxford 1993) 1-3, 17-19, 21, 46, 52-60.

pogingen om meer controle te krijgen over hun broeders, maar ook over leken die landerijen uit hun gebieden uitbaatten. Ze vonden hierbij betere mechanismen, zoals regelmatige afhoringen en het laten afleggen van beloftes en eden om die mensen verantwoordingsplichtig aan hen te maken. Ook hier was de belangrijke wijziging dat monniken en uitbaters van land vanaf nu persoonlijk verantwoordelijk gehouden zouden worden voor het uitvoeren van de plichten en daden die tot hun functie behoorden. Daarbij werd er steeds vaker gebruik gemaakt van geschreven teksten en archieven om het handelen te rechtvaardigen en vast te leggen. Die ontwikkeling had weer invloed op de ontwikkeling van rekenschap in de lekenwereld.²⁹

Berkhofer doet een toevoeging op het werk van Bisson. Beiden zijn van mening dat de verandering naar *accountability of office* noodzakelijk is voor de overgang van onrechtvaardige heerschappij naar rechtvaardige heerschappij.³⁰ Berkhofer benadrukt in zijn conclusie echter, meer dan Bisson, dat deze verandering niet alleen institutioneel was. Rekenschap was “*not merely fiscal or judicial or moral, but a combination of all three.*”³¹ Daarnaast accentueert hij de onafscheidelijke link tussen wereldlijke en religieuze verantwoording.³² Toch ligt bij Berkhofer de nadruk vooral op de technische en institutionele middelen om verantwoordelijke gedrag af te dwingen.

Volgens historicus John Sabapathy is dit beeld te eenzijdig. In zijn artikel ‘A Medieval Officer and a Modern Mentality?’ gaat hij in op de *sindacatio* (een verantwoordingsproces) van Italiaanse *podestàs*.³³ Hierin merkt hij op dat de zogenaamde *podestà*-handboeken niet zozeer bezig zijn met verantwoordingsmechanismen.³⁴ Sterker nog, volgens Sabapathy bestond er eerder wantrouwen van deze verantwoordingsmechanismen. Hierbij was Lucas 16, de parabel van de onrechtvaardige rentmeester, een veel gebruikt voorbeeld.³⁵ Zo trokken Bartholomeus

²⁹ Robert Berkhofer, *Day of Reckoning. Power and Accountability in Medieval France* (Philadelphia 2004) 2-7, 160, 162.

³⁰ Ibidem, 8; Bisson, ‘Medieval lordship’, 750-751, 752-754; Idem, *Crisis*, 330-348.

³¹ Berkhofer, *Reckoning*, 166. Hiermee wil ik niet stellen dat Bisson helemaal geen oog heeft voor de veranderingen in moreel opzicht. Bisson richt zich echter vooral op veranderingen op het gebied van documentatie en institutionele controle.

³² Ibidem.

³³ *Podestàs* waren uit een andere stad afkomstige bestuurders van de Italiaanse stadstaren. De praktijk om een externe bestuurder aan te stellen in de Italiaanse stadstaten vond plaats in de twaalfde tot en met de veertiende eeuw. Bron: D. Napolitano, ‘From Royal Court to City Hall. The Podestà Literature: A Republican Variant on the Mirrors for Princes?’, in: G. Roskam en S. Schorn (eds.), *Concepts of Ideal Rulership from Antiquity to the Renaissance* (Turnhout 2018) 383-416. Het werk dat de term *podestà* literatuur introduceerde is: F. Hertter, *Die Podestàliteratur Italiens im 12. und 13. Jahrhundert* (Leipzig 1910).

³⁴ Sabapathy, ‘Officer’, 47, 56-57.

³⁵ Dit verhaal vertelt over een louchere rentmeester die zijn werk op dubieuze wijze uitvoert. Wanneer de baas lucht krijgt van de praktijken van de rentmeester roept hij hem bij zich. Het verhaal gaat als volgt verder: “hij zei tegen hem: wat is dit wat ik over u hoor? Leg verantwoording af van uw rentmeesterschap, want u kunt niet langer rentmeester zijn.” Uiteindelijk weet de rentmeester na deze interventie van zijn baas aan de hand van zeer dubieuze koop- en verkoopconstructies de financiële problemen op te lossen. Geciteerd naar: Lukas 16, *Het Nieuwe Testament en de Psalmen in de herziening van de Statenvertaling* (2006). De parabel wordt aangehaald in Tolomeo

van Lucca (ca. 1236 – ca. 1327) en Giovanni da Viterbo (dertiende eeuw) de werking van de *sindacatio* ook al in twijfel. Sterker nog: dit zou juist negatiever kunnen uitpakken, zodat de bestuurder slechter wordt. Verantwoordingsmechanismen zelf waren volgens hen niet afdoende. Ze leidden niet tot het vormen van goede gebruiken en het vertonen van het verwachte gedrag bij bestuurders.³⁶ In zijn artikel ‘Fighting corruption in the Italian City-State’ bevestigt Guy Geltner de ineffectiviteit van de *sindacatio*’s in Perugia. De *sindacatio* strafte nauwelijks de mensen voor wie het proces bedoeld was.³⁷ Volgens Geltner was een dergelijk systeem dus niet afdoende om zaken als corruptie te voorkomen. We zouden dergelijke processen dan meer moeten zien als een toevoeging op een tweede systeem om bestuurders goed te laten besturen.³⁸

Het systeem waar Geltner op doelt, is vergelijkbaar met wat historicus James Hankins *virtue politics* noemt.³⁹ Deze benadering van politiek was prominent in de late middeleeuwen. Deze op Aristoteles’ deugdenleer gebaseerde wijze van denken over politiek veronderstelde dat de beste manier om goed bestuur te krijgen, het beïnvloeden van het karakter van de heerser was.⁴⁰ Geltner meent dat de *sindacatio* vooral een institutionele toevoeging was op het prominente systeem van zorgen voor goed bestuur door middel van didactisch-moralistische literatuur.⁴¹ Volgens Sabapathy had de *sindacatio* als nevendoeel om de podesta een kans te bieden om verantwoordelijkheid ten toon te spreiden en zo zijn deugdelijkheid te laten zien.⁴² Ideaal gezien bouwde men dus bij een bestuurder sterke normen en waarden op, immers: “*Internal rules create a framework that ideally makes external ones less essential.*” Het waren juist die externe regels waarin men niet direct vertrouwen had.⁴³

Rekenschap had (en misschien heeft) dus twee kanten, iets wat Cristina Jular Pérez-Alfaro onderscheidt als een *positive model*, waarbij het ideale karakter en gedrag wordt

Fiadoni’s (Ptolemeus van Lucca) *De regimine principum* (ca. 1300). Vermoedelijk wordt ook in de *Oculus Pastoralis* een zinspelend gemaakt op de tekst.

³⁶ Sabapathy, ‘Officer’, 62-64, 66-67.

³⁷ G. Geltner, ‘Fighting corruption in the Italian City-State. Perugian Officers’ End of Term Audit (*sindacato*) in the Fourteenth Century’, in: R. Kroeze, A. Vitória en G. Geltner (eds.), *Anticorruption in History From Antiquity to the Modern Era* (Oxford 2017) 103-121, aldaar 113-114.

³⁸ *Ibidem*, 115.

³⁹ Hankins, ‘Virtue’.

⁴⁰ *Ibidem*, 3-5.

⁴¹ Geltner, ‘Corruption’, 107.

⁴² Sabapathy, *Officers*, 3-5.

⁴³ *Ibidem*, 82.

uitgedragen richting bestuurders en functionarissen door middel van verwachtingen en gedragsvoorschriften, en een *negative model*, bestaande uit reguleringen, correcties en wetten.⁴⁴

1.2 Methode

In het onderzoek worden de tekstelementen die over rekenschap gaan uit verschillende werken met elkaar vergeleken. In deze werken wordt allereerst een norm gesteld voor goed bestuur: wat is goed prijzenswaardig gedrag voor een bestuurder en wanneer gaat dat over naar slecht strafbaar gedrag? Het is noodzakelijk om steeds stil te staan bij de norm of *benchmark* die de schrijver opwerpt. In dit deel wordt een gedragscode voorgeschreven en profiel van de goede bestuurder. Om dit in kaart te brengen, beschrijft het derde hoofdstuk de norm die door de verschillende teksten wordt opgeworpen.

Na de norm die gesteld is, komt in teksten over rekenschap telkens een controle of evaluatie en een sanctionering of beloning naar voren. Hoe wordt beoordeeld of het vertoonde gedrag het juiste gedrag is geweest? En welke sanctie of beloning stond een slechte bestuurder uiteindelijk te wachten? Die evaluatie kan zowel wereldlijk (bijvoorbeeld via een afhoring), geestelijk (bijvoorbeeld door Het Laatste Oordeel) of maatschappelijk (bijvoorbeeld door het verlies van eer of aanzien) zijn. Ook de sanctie of beloning kon in die categorieën vallen. In het onderzoek van de werken wordt deze structuur gehanteerd. Het vierde hoofdstuk onderzoekt de controle en sanctionering van de gestelde norm voor bestuurders. Die norm wordt in het derde hoofdstuk uiteengezet.

Zoals hiervoor al vermeld werd, kan rekenschap in deze werken verschillende vormen aannemen. Allereerst goddelijke of geestelijke rekenschap. Hierbij wordt dikwijls Het Laatste Oordeel aangehaald als het moment van rekenschap. Boendale schreef bijvoorbeeld in *Boec vander Wraken: Quade eede haet onse Here, en die wreect Hi dicke sere*.⁴⁵ Represailles van God kunnen ook aardse vormen aannemen. Ten tweede komt rekenschap voor in de vorm van een *praise-and-blame* model, waarbij de eer van de rekenschappelijke op het spel stond. Dit past goed in wat Sabapathy dikke rekenschap noemt, het creëren van een goede bestuurder door deugden en een ideaal van verantwoording aan anderen: “*Ruler, rule yourself*.”⁴⁶ Tot slot kan rekenschap ook nog de vorm aannemen van wereldlijke straffen. Dit zijn vaak geïnstitutionaliseerde controles met als resultaat sancties of beloningen die gegeven kunnen

⁴⁴ Jular Pérez-Alfaro, Cristina, “‘The King’s Face on the Territory’: Royal Officers, Discourse and Legitimizing Practices in Thirteenth- and Fourteenth-century Castile”, in: *Building Legitimacy: Political Discourses and Forms of Legitimacy in Medieval Societies. Medieval Mediterranean* 53 (Leiden 2004) 108-137, aldaar 111-120.

⁴⁵ *Wraken*, 1.16 vs. 1396-1397

⁴⁶ Sabapathy, *Officers*, 23.

worden aan rekenschapsplichtigen. In de vergelijkingen wordt gekeken welke van deze vormen voorkomen en welke vormen het meest dominant zijn. Veelal worden passages over rekenschap ondersteund door exempels of parabels. Een voorbeeld hiervan is het exempel van Cambyses uit de inleiding.

In de te onderzoeken werken wordt gezocht naar bepaalde woorden die veel voorkomen in passages die te maken hebben met rekenschap. Enkele woorden hebben hierbij direct betrekking op het vellen van een oordeel, zoals *meten*, *ordele(n)*, *iugheren*, *rekeninghe doen/hebben*, *oordeel doen striken*, *prijzen*, *wrecen*, etc. Ook wordt er gezocht naar een aantal andere woorden die niet uitsluitend in een rekenschappelijke formule worden gebruikt, maar wel vaak in rekenschappelijke formules voorkomen. Enkele van deze woorden zijn: *ziele*, *gherechte*, *ere*, *ontfaen*, *tghemeyne goet*, *recht*, *gherechticheit*. Verder zijn er een aantal formuleringen die veel gebruikt worden bij passages over verantwoording. Naar vergelijkbare zinnen wordt ook gezocht. Voorbeelden van enkele van zulke zinnen in het werk van Boendale zijn: [waar...gedaan wordt], *Daer staet die stat in vresen (Hoemen ene stat regeren sal*, vs. 16-18); *Dus selen leven lantsheren / Die comen willen ter eren. / En quiten willen hare scout / So sal hen God wesen hout. (Jans Teesteye*, 12 vs. 1079); *...ten ordele sal staen (Jans Teesteye*, 13 vs. 1165); *dat ordeel scarp en swaer (Boec van der wraken*, 3.1 vs. 419-426); *Hi en sal u weder meten / Metter maten daer ghi meet hier, / In hemelrike ofte in ewighe vier (Der Lekenspiegel*, 1.35 vs. 94-100); [Iemand die zijn taak goed uitvoert], *So es hi gheprijst met eren (Jans Teesteye*, 12 vs. 929-932); *Daer men elken meten sal (Jans Teesteye*, 13 vs. 1164).⁴⁷ Dergelijke formuleringen duiden op een beoordeling of op wat de uitkomst is van het handelen van bestuurders. Om passages over verantwoording te vinden, wordt in de werken gezocht naar dergelijke formuleringen.

De geselecteerde werken worden dus vergeleken op de welke controle en sancties zij naar voren brengen als verantwoordingsmechanismen. De resultaten geven ons allereerst meer inzicht in de manier waarop verschillende auteurs met het thema rekenschap omgingen. Ook laat het zien hoe rekenschap in verschillende genres wordt beschreven en toegelicht.

⁴⁷ Zie voor de hier gehanteerde tekstedities van Boendale noten 65, 66 en 69.

2. Achtergronden van de bronnen

2.1 Caesarius van Heisterbachs (ca. 1180 – ca. 1240) *Dialogus miraculorum*

Over Caesarius van Heisterbach als persoon is niet veel bekend. Dit verklaart de beperkte hoeveelheid literatuur die historici over deze persoon hebben geschreven.⁴⁸ Het weinige dat we van hem weten, moeten we afleiden uit zijn eigen geschriften. Caesarius werd waarschijnlijk rond 1180 in (de omgeving van) Keulen geboren. Daar volgde hij een opleiding aan de Stiftsschool van Sint Andreas alvorens hij in 1199 intrad in een cisterciënzer abdij bij het Zevengebergte.⁴⁹ Gedurende zijn leven is Caesarius veel mee geweest met zijn abten op visitatiereizen in het Duitse en Nederlandse taalgebied. Het zijn naar alle waarschijnlijkheid deze reizen die Caesarius de verhalen hebben verschaft voor zijn beroemde werk *Dialogus miraculorum* (dialoog der mirakelen).⁵⁰

De *Dialogus* schreef Caesarius naar alle waarschijnlijkheid tussen 1219 en 1223. Het werk bevat een schat aan religieuze, volkse en wonderverhalen, waarin een kleurrijk pallet aan figuranten, zoals ridders, monniken en zelfs demonen, de revue passeert. Het werk zou in de dertiende en veertiende eeuw uitgroeien tot de populairste lectuur in het Nederlandse en Duitse taalgebied. Het werk staat bol van de zogenaamde *exempla*.⁵¹ Exempelen zijn, zoals Cornelis de Vooyo kernachtig samenvat, “in beknopte vorm vertelde mirakelen, visioenen, legenden en stichtelijke anekdoten, die wegens hun stichtelijke of moraliserende strekking als exempelen bestempeld werden.”⁵² Die exempelen zijn uitgebreid bestudeerd door historici.⁵³ De meeste verhalen waren Caesarius waarschijnlijk mondeling ter ore gekomen gedurende zijn reizen. Om de betrouwbaarheid van zijn verhalen te benadrukken, noemt Caesarius regelmatig een naam van de persoon bij wie het verhaal geverifieerd kon worden. Volgens Gerard Bartelink was het

⁴⁸ De belangrijkste bronnen zijn: De Vooyo, *Exempelen*, 20-22; G. Bartelink, (vert.), *Boek der Mirakelen I* ('s-Hertogenbosch 2003) 7-18; F. van Oostrom, *Stemmen op Schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Amsterdam 2006) 418; Idem, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400* (Amsterdam 2013) 302-303, 309, 311.

⁴⁹ De Vooyo, *Exempelen*, 20; Bartelink, *Boek*, 7; Van Oostrom, *Stemmen*, 418; Idem, *Wereld*, 302.

⁵⁰ Vooyo, *Exempelen*, 20-21; Bartelink, *Boek*, 7.

⁵¹ Bartelink, *Boek*, 7-8, 11-17. Een van de beste overzichtswerken over *exempla* is nog steeds het uit 1900 stammende en in 1926 heruitgegeven Vooyo, *Exempelen*.

⁵² De Vooyo, *Exempelen*, 1.

⁵³ Hier worden enkele voorbeelden van dergelijke studies gegeven. Zie voor een overzicht van exempelen die zich afspelen in het Nederlandse taalgebied: J. Moolenbroek, *Mirakels historisch: de exempelen van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders* (Hilversum: Verloren 1999). Zie voor exemplen over een toernooi van gestorven ridders: R. Künzel, 'Een toernooi van de doden: Religieuze heterogeniteit in een exemplen van Caesarius van Heisterbach', *Volkenkundig bulletin* 20 (1994) 120-147. Dit artikel is ook verwerkt in: Idem, *The Plow, the Pen and the Sword. Images and Self-Images of Medieval People in the Low Countries* (New York 2018). Over de kruistochten: W. Purkis, 'Memories of the preaching for the Fifth Crusade in Caesarius of Heisterbach's *Dialogus miraculorum*', *Journal of Medieval History* 40 (2014) 329-345; Barbara Bombi, et al., 'The Authority of Miracles: Caesarius of Heisterbach and the Livonian Crusade', in: B. Bolton en C. Meek (eds.), *Aspects of Power and Authority in the Middle Ages* (Brepols Publishers 2007) 305-325.

voornaamste doel van Caesarius om te amuseren, maar ook om te moraliseren. De exemplen waren hiervoor een beproefd didactisch middel in de middeleeuwse letterkunde.⁵⁴

Het werk bestaat uit maar liefst 746 kleine hoofdstukjes, die weer verdeeld zijn over twaalf afdelingen. De oorspronkelijke versie is in het Latijn geschreven. Het werk genoot al gedurende de dertiende en veertiende eeuw een zekere populariteit in de Lage Landen. Met de groei van het aantal geschriften in de volkstaal werd in de veertiende eeuw door de Duitse hofdichter Johann Hartlieb een vertaling in de volkstaal gemaakt van afdeling zeven tot en met twaalf.⁵⁵ Tweemaal werd het werk in het Middelnederlands vertaald. Eén vertaling stamt waarschijnlijk uit de Zuidelijke Nederlanden en was vermoedelijk in het zuiden en het noorden verspreid geraakt. Deze bevatte een vertaling van de eerste zes afdelingen. Een tweede vertaling stamt van vóór 1454 en is in de Noordelijke Nederlanden tot stand gekomen. Deze bevat juist de afdelingen zeven tot en met twaalf. De *Dialogus* heeft echter al vóór deze vertalingen zijn sporen nagelaten in de Nederlandse letterkunde.⁵⁶ In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van de Nederlandse vertaling *Boek der mirakelen* van Gerard Bartelink.⁵⁷

2.2 Jan van Boendale (ca. 1280-1351)

De Antwerpse stadsklerk Jan van Boendale is zeker geen onbeschreven blad in de geschiedenis van de Middelnederlandse literatuur.⁵⁸ De historiografie heeft zich op verschillende delen van zijn werk toegespitst. Een eerste belangrijk thema is het vraagstuk welke werken kunnen worden toegeschreven aan Boendale. Traditioneel worden *De Brabantse Yeesten*, *Der leken spiegel*, *Jans Teesteye* en *Van den derden Eduwaert* aan Boendale toegeschreven. Over enkele werken bestaat geen zekerheid. Dat zijn *Sidrac*, *Melibeus*, *Boec Exemplaer*, *Dietsche doctrinale* en *Boec van der wraken*. Om deze problematiek te omzeilen, wordt door historici wel gesproken over een zogenaamde Antwerpse School.⁵⁹ In de loop der tijd zijn echter door een groep maximalisten, een term ontleend aan Janick Appelmans, ook *Boec van der wraken*, het

⁵⁴ Bartelink, *Boek*, 7-10.

⁵⁵ Ibidem, 16-17.

⁵⁶ Deschamps, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (Leiden 1972, tweede druk) 185-188.

⁵⁷ Bartelink, G., (vert.), *Boek der Mirakelen I & II* ('s-Hertogenbosch 2003).

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld de bundel Van Anrooij, *Antwerpen*.

⁵⁹ W. van Anrooij, 'Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350, een inleiding', in: Idem et al. (eds.), *Al 't Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 9-16, aldaar 12-13.

priamel *Hoemen ene stat regeren sal*, *Melibeus* en *Dietsche doctrinale* aan Boendale toegeschreven.⁶⁰ In dit onderzoek wordt uitgegaan van de maximalistische visie.

Ten tweede is er enig onderzoek gedaan naar de dateringen van Boendales verschillende werken.⁶¹ Daarnaast zijn er nog enkele taalkundige en structurele analyses gemaakt van de werken van Jan van Boendale.⁶² Ook zijn er enkele meer historiserende studies gedaan omtrent Jan van Boendale. Hierbij werd onderzoek gedaan naar Boendales mentaliteit en ideologie.⁶³ Tot slot is er het vraagstuk over de literaire context waarbinnen Boendales werken geplaatst moeten worden. Zo plaatsen enkele historici Boendale vooral binnen een context van hofliteratuur.⁶⁴ Anderen beschouwen zijn geschriften meer als burgerlijke literatuur gericht op

⁶⁰ Voor terminologie minimalisten en maximalisten, zie: J. Appelmans, 'Van Thomas' bijen tot Jans Teesteye. De Brabantse historiografen en hun didactische bekommernis (dertiende en veertiende eeuw)', in: R. Bauer et al. (eds.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf De Keyser* (Leuven, 2002) 258-283. Voor *Boec van der wraken* beargumenteert Wim van Anrooij dat de voornaamste bezwaren tegen Boendales auteurschap van het werk waarschijnlijk voortkomen uit een kopiistenfout. Zie: Idem, 'Boendales "*Boec van der wraken*" datering en ontstaansgeschiedenis', *Queeste* 2 (1995) 40-53. Van Anrooij beargumenteert voor *Hoemen ene stat regeren sal* dat het werk zulke sterke overeenkomsten met *Jans Teesteye* vertoont dat het ook zeer waarschijnlijk van Boendales hand is. Zie: Idem, "'*Hoemen ene stat regeren sal*". Een vroege stadstekst uit de zuiderlijke Nederlanden', *Spiegel der Letteren* 34 (1992) 139-157. Joris Reynaert schrijft daarnaast ook *Melibeus* en *Dietsche doctrinale* toe aan Boendale op basis van de stijl en interne cohesie. Zie: J. Reynaert, 'Boendale of Antwerpse School? Over het auteurschap van *Melibeus* en *Dietsche doctrinale*', in: Van Anrooij et al. (eds.), *Al 't Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 127-157. Reynaerts opvattingen over de *Dietsche doctrinale* worden ook nog eens ondersteund door stilometrisch onderzoek van Mike Kestemont. Zie: M. Kestemont, 'Een stylometrisch onderzoek naar Jan van Boendales auteurschap voor de Brabantse yeesten', *Revue belge de philologie et d'histoire* 89 (2011) 1019-1048; Idem, *Het gewicht van de auteur: Stylometrische auteursherkenning in Middelnederlandse literatuur* (Gent 2013).

⁶¹ Van Anrooij doet dat voor *Boec van der Wraken* en *Hoemen ene stat regeren sal* in Van Anrooij, "'*Hoemen ene stat regeren sal*'", 145-147; Idem, '*Boec van der wraken*', 41-46. Robert Stein beargumenteert dat de *Brabantse Yeesten* gefaseerd tot stand zijn gekomen. Zie: R. Stein, 'Wanneer schreef Jan van Boendale zijn 'Brabantsche Yeesten'?', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en letterkunde* 106 (1990) 262-280; Idem, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994); R. Stein, 'The Antwerp Clerk Jan van Boendale and the Creation of a Brabantine Ideology', in: M. Damen et al. (eds.), *Political Representation Communities, Ideas and Institutions in Europe (c. 1200–c. 1690)* (Leiden 2018) 205-224.

⁶² Enkele van zulke studies zijn: Kinable, *Facetten*; M. Piters, 'De inhoudsopgaven in Boendales *Der leken spiegel*', in: Van Anrooij et al. (eds.), *Al 't Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 45-64; W. van Anrooij, "'Poenten" in de Middelnederlandse letterkunde. Een geleidingssysteem in het zakelijke en discursieve vertoog', in: Idem (ed.), *Al 't Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 65-80.

⁶³ De belangrijkste studies hierover zijn: J. van Gerven, 'Nationaal gevoel en stedelijke politieke visies in het veertiende-eeuwse Brabant. Het voorbeeld van Jan van Boendale', *Bijdragen tot de geschiedenis* 59 (1976) 145-164; Idem, 'Sociale werkelijkheid en constructie in het werk van Jan van Boendale', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 13 (1979); 47-70; P. van der Eerden, 'Het maatschappijbeeld van Jan van Boendale', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1979); Van Anrooij, 'Recht'; P. Avonds, "'Ghemeyn oirbaer". Volkssoevereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw', in: J. Reynaert et al. (eds.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 164-180; J. van Leeuwen, 'Balancerend tussen strengheid en barmhartigheid. Rechtvaardige rechters en goede vorsten in de Antwerpse School', in: W. van Anrooij et al. (eds.), *Al 't Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 81-94.

⁶⁴ Ursula Peters wees de positionering van Boendales werken als stadsliteratuur af op basis van de thematiek, productieomstandigheden, functie en het bedoelde publiek. Zie: U. Peters, *Literatur in Der Stadt: Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert. Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur* (Tübingen 1983) 240-268. Frits van Oostrom ziet Boendales werk vooral als literatuur voor het hof van de Brabantse hertog. Zie: Kinable, *facetten*, 16-17.

inwoners van de opkomende stad.⁶⁵ Joris Reynaert opteert voor een middenweg. Hij betitelt Boendales werken als lekenethiek. Hij zag ze als een soort hybride werken die enerzijds geschreven zijn in opdracht van hoven, terwijl ze anderzijds ook populariteit genoten in steden.⁶⁶

Wat betreft biografische gegevens is de informatie over Boendale minder groot. Naar alle waarschijnlijkheid was hij afkomstig uit Tervuren nabij Brussel. Als buitenstaander wist hij toch stadsklerk van Antwerpen te worden waardoor hij zich in het centrum van de macht bevond.⁶⁷ Deze functie gaf Boendale blijkbaar genoeg middelen en kennis om tevens literair een bijzonder productief leven te leiden. De werken die in dit onderzoek centraal staan, zijn allemaal in de volkstaal geschreven. Daarnaast heeft Boendale ze geschreven in rijmend vers. Tot slot hebben alle werken een duidelijk moraliserend uitgangspunt.

Het eerste werk dat in dit onderzoek gebruikt wordt, is het priamel *Hoemen ene stat regeren sal*.⁶⁸ Het priamel is ons overgeleverd als onderdeel van het tweede werk: *Der leken spiegel*.⁶⁹ Dit werk is met 21.883 verzen het grootste werk dat Boendale schreef. Het is een encyclopedisch moralistisch werk waarin allerlei religieuze en wereldlijke thema's langskomen. Het is overgeleverd (met *hoemen ene stat regeren sal*) in het handschrift Brussel (Koninklijke Bibliotheek Albert I, 15.658) dat ca. 1350 in Brabant geproduceerd is.⁷⁰ Het werk was volgens de opdracht gericht aan (de kringen omtrent) de hertog van Brabant, maar het lijkt ook gericht te zijn geweest op het stedelijk patriciaat.⁷¹

⁶⁵ Dirk Kinable ziet Boendale op basis van de geïntendeerde publieksgroepen vooral als stedelijke literatuur. Zie D. Kinable, 'De opdrachten in 'Jans Teesteye' en 'Der leken Spieghel' als receptiegegeven', in: M. de Clercq, *Ingenti Spiritu: hulde-album opgedragen aan prof, dr. W. P. F. de Geest ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag* (Brussel 1989) 131-163. Idem, 'Geïntendeerde publieksgroepen in Boendales 'Lekenspiegel' en 'Jans Teesteye'', in: H. Pleij, *Op belofte van profijt: stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen* (Amsterdam 1994) 69-100. Ook Heike Bierschwale en Jacoba van Leeuwen nemen Boendale op in hun repertorium van magistratenspiegels. Zie: H. Bierschwale en J. van Leeuwen, *Wie man eine Stadt regieren soll. Deutsche und Niederländische Stadtrechtslehren des Mittelalters* (Frankfurt-am-Main 2005) 11-18.

⁶⁶ J. Reynaert, 'Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur. Ter inleiding', in: Idem, *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 9-36.

⁶⁷ R. van Uytven, 'Literatuur in Antwerpen in de periode 1315-1350, een inleiding', in: W. van Anrooij et al. (eds.), *Al 't Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 17-30, aldaar 28.

⁶⁸ In dit paper zal gebruik gemaakt worden van de transcriptie door Van Anrooij: Van Anrooij, "'Hoemen ene stat regeren sal'". Tevens is gebruikt gemaakt van de vertaling door L. Jongen en M. Pitsers: L. Jongen en Pitsers, M. (eds.), *Lekenspiegel* (Amsterdam 2003).

⁶⁹ In dit paper zal gebruik gemaakt worden van de transcriptie door M. de Vries: M. de Vries (ed.), *Der leken spieghel. Leerdicht van den jare 1330* (Leiden 1844-1848).

⁷⁰ Deschamps, *handschriften*, 116-118.

⁷¹ Kinable, 'publieksgroepen'.

Het derde werk, *Jans Teesteye*,⁷² met een omvang van 4104 versregels, verhaalt over een dialoog tussen de pessimistische Wouter en zijn optimistischer vriend Jan (mogelijk een verspersoonlijking van Boendale zelf).⁷³ Die dialoog maakt het voor Boendale gemakkelijker zijn publiek te onderwijzen. Hij schreef het werk tussen 1330 en 1334.⁷⁴ Het is wederom in opdracht van de kringen rond de hertog geschreven, maar het werk heeft ook weer een stedelijk karakter.⁷⁵

Het vierde en laatste werk is *Boec van der wraken*.⁷⁶ Het 5800 versregels lange encyclopedisch moralistische werk toont een zwartgalliger Boendale die in zijn laatste werk de onheilstekenen van zijn tijd duidt. In slechts één handschrift is het werk bijna volledig overgeleverd. Dat is het Oxfordse Handschrift (Bodleian Library, Cod. Marshall 32).⁷⁷ Boendale schreef waarschijnlijk twee versies van het werk, één in 1346, waarschijnlijk gericht aan de stadsbestuurders, één in 1351, waarschijnlijk gericht aan hertog Jan III (ca. 1295-1355).⁷⁸

2.3 Willem van Hildegarsberchs (ca. 1350 – ca. 1408) sproken

Een gedurende vijftien jaar graag geziene gast aan het hof van de graaf van Holland was de sprookspreker Willem van Hildegarsberch. Dit blijkt uit de 32 keer dat *Willem van Hilgartsberghe enen spreker* tussen 1383 en 1408 is opgenomen in de grafelijke rekeningen.⁷⁹ Ondanks dat we over hemzelf niet bijzonder veel biografische gegevens hebben, is er in de historiografie vrij veel aandacht voor hem en het genre van de sproken geweest.⁸⁰ Het is logisch

⁷² In dit paper wordt de editie van *Jans Teesteye* gehanteerd die is getranscribeerd door F. Snellaert in het werk F. Snellaert (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen* (Brussel 1869) 137-284.

⁷³ Van Oostrom, *Wereld*, 143.

⁷⁴ Kinable, *Facetten*, 97-99.

⁷⁵ Idem, 'Lekenethiek in Boendales Jans Teesteye', in *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 181-198, aldaar 181, 198.

⁷⁶ In dit paper wordt de editie gebruikt van *Boec vander wraken* getranscribeerd door F. Snellaert in het boek F. Snellaert (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen* (Brussel 1869) 286-478. Daarnaast is de vertaling van Van Anrooij geraadpleegd: Jan van Boendale, *Boek van de wraak Gods*, Vertaling: W. van Anrooij (Amsterdam 1994). Bij alle citaten en verwijzingen wordt in dit paper uitgegaan van de editie van F. Snellaert.

⁷⁷ S. de Vriendt, 'Een nieuw fragment van het Boec vander Wraken', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 74 (Leiden 1956) 225-250, aldaar 225-226.

⁷⁸ Van Anrooij, "'Boec vander wraken'", 43-52.

⁷⁹ Van Oostrom, *Wereld*, 412.

⁸⁰ Van Oostrom, *Woord*; Idem, *Wereld*, 412-419; T. Meder, 'Willem van Hildegarsberch: spreker tussen hof en stad', in: H. Pleij et al. (eds.), *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (Amsterdam 1991) 151-165; Idem, *Sprookspreker. Over middeleeuwse dichtcultuur en het genre van de sproken* zie: D. Hogenelst, 'Sproken in de stad: horen, zien en zwijgen', in: H. Pleij et al. (eds.), *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (Amsterdam 1991) 166-183; Idem, *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke. Deel 1: Studie* (Amsterdam 1997); H. Brinkman, *Dichten uit liefde. Literatuur in*

om te veronderstellen dat Hildegarsberch geboren is in Hillegersberg nabij Rotterdam, waar hij naar alle waarschijnlijkheid werd geboren als gewone burger. Wat zijn vooropleiding was (en of hij die überhaupt heeft genoten) blijft onduidelijk. Wel gaf de dichter herhaaldelijk aan het Latijn niet machtig te zijn en excuseerde zich vaak voor zijn gebrekkige ontwikkeling.⁸¹ Het excuseren voor een gebrekkige ontwikkeling, past echter goed bij de motieven van het genre de sproken.⁸² In feite weten we niet eens of Hildegarsberch geletterd was. Theo Meder, zijn biograaf, acht het echter logisch te veronderstellen dat hij alfabeet was gezien zijn veelvuldige verwijzingen naar schrijvers als Jan van Boendale, Jacob van Maerlant (ca. 1235 – ca. 1300) en Jan de Weert (gestorven in 1362).⁸³

Willem van Hildegarsberch bracht brood op de plank door sproken voor te dragen aan hoven en in steden. Een relevante vraag hierbij is wat een sproke precies is. Dini Hogenelst houdt aan dat het berijmde teksten zijn die niet langer zijn dan ongeveer 280 verzen. De kortste sproke is 24 versregels. De term is onder historici wat uitgedijd, maar Hogenelst ziet de voordracht ervan als essentieel voor het begrip sproke. Sprooksprekers droegen sproken voor en ontvingen daar een beloning voor.⁸⁴ Meder voegt daaraan toe dat de sproken veelal een didactisch moraliserend karakter hebben.⁸⁵ Hildegarsberch had geen vaste aanstelling aan het hof van Holland. Hij was een rondreizende voordrachtskunstenaar die uitgenodigd werd door hoven, adellijke heren, steden en zelfs een enkele keer door een klooster, waar hij voor een beloning zijn kunsten ten gehore bracht. Meestal werd hij uitgenodigd ter ere van een bijzondere gelegenheid. Dergelijke voordrachten duurden doorgaans niet langer dan een halfuur.⁸⁶ Een interessante vraag is in hoeverre Hildegarsberch gericht was op steden. Van Hildegarsberch is immers bekend dat hij ook in Middelburg, Utrecht en mogelijk ook in Leiden heeft opgetreden.⁸⁷ Daarnaast heeft hij mogelijk de sproke *Vanden sloetel* in opdracht van Leiden

Leiden aan het einde van de Middeleeuwen (Hilversum 1997). Ook naar afzonderlijke sproken van Hildegarsberch zijn studies gedaan. Eén sproke gaat over de controle van rekeningen aan het Hollandse hof. Zie hiervoor: D. Faber, 'Ambtenaar en rekenschap in Holland circa 1400', in: D. de Boer, L. Marsilje en L. Smit (eds.), *Vander Rekeninghe Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 183-198. Een vreemde eend in de bijt van Willems oeuvre is het gebed tot Maria. Zeer waarschijnlijk behoorde dit wel tot Willems oeuvre, maar heeft hij het niet zelf geschreven. Zie hiervoor: J. Oosterman, 'Maria vrou dijn reynicheit. Een aan Willem van Hildegarsberch toegeschreven Mariagebed', *Ons geestelijk erf. Driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden* 66:2 (Antwerpen 1992) 260-283.

⁸¹ Meder, *Sprookspreker*, 35-39, 71-73, 78

⁸² Van Oostrom, *Woord*, 56-58.

⁸³ Meder, *Sprookspreker*, 81, 82-95.

⁸⁴ Hogenelst, *Sproken*, 29-35.

⁸⁵ Meder, *Sprookspreker*, 168-170.

⁸⁶ *Ibidem*, 181-187.

⁸⁷ Hogenelst, *Sproken*, 180-181; Brinkman, *Dichten*, 38-39.

aan de graaf van Holland voorgedragen.⁸⁸ Hij lijkt echter vooral betrokken te zijn geweest bij het hof van Holland.⁸⁹ Meder stelt vast dat hij de adel dikwijls kritisch benaderde, terwijl hij meer instructief was richting de burgerlijke bevolking. Hij is echter zeker geen voorloper van democratiserende ideeën. Eerder lijkt de sprookspreker een vertegenwoordiger van het in die tijd traditionele wereldbeeld waarin de bevolking vooral hun plaats moest kennen. Een al te grote sociale mobiliteit was volgens Hildegarsberch niet wenselijk. Meder typeert hem zodoende als spreker tussen hof en stad.⁹⁰ Ook Hogenelst concludeert dat zijn populariteit in steden vrij klein moet zijn geweest.⁹¹

Het feit dat Hildegarsberch vooral in adellijke kringen optrad voor een beloning wekt de suggestie dat hij een soort “ogendienaar” of slaafse hoveling was die de adel naar de mond sprak. Dit lijkt zeker niet de realiteit te zijn geweest. Hoewel Hildegarsberch tekstueel op een dun koord moest balanceren, wist hij telkens ruimte te vinden om kritiek te uiten en misstanden aan te kaarten aan de hoffelijke kringen. Sterker nog, het is eerder verbazingwekkend hoeveel kritiek hij uitte ondanks zijn afhankelijke positie.⁹² De sprookspreker wierp zich op als raadgever van het hof en verkondiger van wat hij noemde de ‘waarheid’. Zijn publiek werd de waarheid niet genoeg gezegd volgens Hildegarsberch. De dichter moet hen helpen om tot de *ewichede* te komen en het verkondigen van de waarheid was daarbij essentieel. Die waarheid was bij hem zowel moreel als religieus. Enerzijds zou elk mens in Het Laatste Oordeel de waarheid moeten ondergaan. Anderzijds was het belangrijk om ook wereldlijk op zoek te gaan naar de waarheid.⁹³ Een breed scala aan thema’s passeert de revue. Hildegarsberch sprak over wereldlijke gezagsdragers, rechtspraak, (kerk)geschiedenis en vooral veel over geld.⁹⁴ Hij heeft zich hiervoor laten inspireren door de eerdergenoemde schrijvers, maar belangrijker is dat hij vooral zijn oor goed te luister heeft gelegd waardoor hij een schat aan informatie opzoog uit zijn eigen omgeving.⁹⁵

Dan rest de vraag hoe deze mondelinge teksten uiteindelijk tot ons zijn gekomen. Soms schreven sprekers al hun sproken zelf op, soms lieten de heren voor wie zij optraden de sproken opschrijven en soms werd dat gedaan door kleine particuliere schrijfbedrijfjes die teksten op schrift stelden voor commerciële doeleinden.⁹⁶ Van Hildegarsberch zijn 120 sproken

⁸⁸ Meder, ‘Stad’, 162-163.

⁸⁹ Van Oostrom, *Woord*, 54-56.

⁹⁰ Meder, ‘Stad’, 164-165.

⁹¹ Hogenelst, *Sproken*, 180-181.

⁹² Van Oostrom, *Woord*, 64-65.

⁹³ Ibidem, 59-63; Meder, *Sprookspreker*, 241-250.

⁹⁴ Van Oostrom, *Woord*, 66-71; Meder, *Sprookspreker*, 215-406.

⁹⁵ Meder, *Sprookspreker*, 56-58.

⁹⁶ Hogenelst, *Sproken*, 96-101.

overgeleverd.⁹⁷ Die zijn voornamelijk (117 van de 120) doorgegeven via het Haagse Handschrift (KB Den Haag 128 E 6). Dit handschrift werd oorspronkelijk gedateerd tussen 1450 en 1460, maar J. Deschamps acht het waarschijnlijker dat de onversierde papieren codex rond 1480 in Holland tot stand is gekomen⁹⁸ Een ander handschrift dat 119 van de sproken bevat, is het Brusselse handschrift (KB Brussel 15.659-61). Deze is naar alle waarschijnlijkheid op 23 juni 1469 tot stand gekomen door een Brabantse schrijver.⁹⁹

2.4 Jan Mathijssens *Rechtsboek van Den Briel* (ca. 1404-1417)

*Het Rechtsboek van Den Briel*¹⁰⁰ is een unieke tekst in de middeleeuwse Lage Landen. Het is het enige werk waarin in het Middelnederlands gewoonterecht is overgedragen.¹⁰¹ Ondanks deze bijzondere positie is het werk niet veel bestudeerd door mediëvisten.¹⁰² Veel is er niet bekend over het werk en de schrijver. In een vermelding van zijn naam in de marge van het enig overgebleven middeleeuwse manuscript staat hij beschreven als *Johannes Mathie, clericus civitatis Bryelensis*.¹⁰³ Ook is zijn naam te vinden in de Brielse stadsrekening van 1415-1416. Daar staat dat ene meester ‘*Jan der steden clerc*’ een ‘*jairloon van XXI* ontvangt.¹⁰⁴ Hierdoor weten we dat Mathijssen zich als klerk dichtbij het bestuurlijke vuur bevond. Temeer omdat hij rond 1413 getrouwd was met Catheline Bollaert Philipszoonsochters, een telg uit de patriciërsfamilie Van Zwieten, waardoor hij ook nog eens verwant raakte aan het geslacht van de Arkels.¹⁰⁵ Mathijssen draagt verder de titel meester dus hij lijkt een academische achtergrond

⁹⁷ In dit paper zal gebruikgemaakt worden van de heruitgave uit 1981 van het uit 1870 stammende transcript door W. Bisschop en E. Verwijs: W. Bisschop en E. Verwijs (eds.), *Gedichten van Willem van Hildegasberch, vanwege de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden* (herdruk van de editie uit 1870, Leiden 1981).

⁹⁸ Deschamps, *Handschriften*, 124-126.

⁹⁹ Meder, *Sprookspreker*, 16-17. Zie voor de overlevering via nog vijf andere handschriften Meder, *Sprookspreker*, 17-21.

¹⁰⁰ In dit onderzoek zal het transcript van J. Fruin en M. Pols gehanteerd worden: J. Fruin en M. Pols (eds.), *Het rechtsboek van Den Briel door Jan Mathijssen* ('s Gravenhage 1880).

¹⁰¹ Van Oostrom, *Wereld*, 91.

¹⁰² De twee belangrijkste publicaties zijn: P. Verdam, ‘Honderd jaar bronnen en Jan Mathijssen’, in: *Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht* deel 2 (1980) 21-39; A. Huusen, ‘De exempelen in Jan Mathijssens Rechtsboek van Den Briel’, in: J. Koster en A. Wijffels (eds.), *Miscellanea Forensia historica. Ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Mr. J. Th. De Smidt* (Amsterdam 1988) 143-162. Er zijn dan ook nog twee artikelen die een aspect uit Mathijssens werk belichten. Een artikel over de baarproef die voorkomt in het *Rechtsboek* is: O. Moorman van Kappen, ‘Over de geschiedenis van de baarproef in de Nederlanden’, in: P. Nève en E. Coppens (eds.), *Sine invidia communico. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. A.J. de Groot* (Nijmegen 1987) 144-163. Een artikel over de rol van de *taelman*, een rechtsgeleerde die als een soort advocaat fungeerde in rechtszaken is G. Warnar, ‘*Eene const die maket rike die wille wesen talemant*’. Over de eerste definitie van retorica in het Nederlands’, in: K. Korevaart, H. Jansen en J. de Jong, *Het woud van de retorica. Bundel voor Antoine Braet bij zijn afscheid van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur van de Universiteit Leiden* (Leiden 2007) 229-240.

¹⁰³ Huusen, ‘Exempelen’, 146.

¹⁰⁴ P. Blok en P. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 1 (Leiden 1911) 1314.

¹⁰⁵ Verdam, ‘Mathijssen’, 34-35; Van Oostrom, *Wereld*, 91.

te hebben. Uit de werken komt niet naar voren dat Mathijssen beschikte over kennis van Romeins of canoniek recht. Mogelijk heeft hij louter een *artes* opleiding gehad.¹⁰⁶ Uit een oorkonde van 23 september 1423 – ook hier wordt hij aangeduid als meester – blijkt dat hij inmiddels kinderloos was overleden – Catheline overleed in 1454 – en aan zijn broer Jacob onroerend goed naliet.¹⁰⁷ Hieruit blijkt dat Mathijssen niet de minste was. Volgens mr. Pieter J. Verdam was het bedoelde onroerend goed het huis *De gouden pot*, een groot patriciërshuis dat tegenover het stadhuis stond en zelfs een iets grotere gevelbreedte dan het stadhuis had.¹⁰⁸

Van *Het rechtsboek van Den Briel* is de oorspronkelijke variant zeer waarschijnlijk verloren gegaan. Het enig overgebleven handschrift ligt in het Brielse archief. Op basis van dit handschrift is vastgesteld dat het afschrift naar alle waarschijnlijkheid niet vóór 1430 is geschreven.¹⁰⁹ De overgebleven codex bestaat uit 133 perkamenten bladzijden. De tekst is verdeeld in vijf traktaten die allemaal onderverdeeld zijn in zes tot tien kapitels. Het werk staat vol met *exempla*. De herkomst van veel de exempelen is niet te achterhalen omdat ze veelal uit het hoofd werden geleerd en werden verteld.¹¹⁰

Mr. J. Fruin en mr. M. Pols dateren het werk uit 1404. Verdam houdt een latere datering ook voor mogelijk. Hij neemt 1404 en 1417 als marge.¹¹¹ Het is goed mogelijk dat het *Rechtsboek* geschreven is, omdat met de dood van graaf van Holland Albrecht van Beieren (1336-1404) de heerlijkheid Voorne (waarbinnen Den Briel lag) overging naar de bisschop van Luik. Dit kan ervoor gezorgd hebben dat de bestuurders van de stad het noodzakelijk achtten de bestaande juridische verhoudingen vast te leggen.¹¹² Het *Rechtsboek* valt binnen een trend die vanaf de dertiende eeuw in Europa bestond, om mondeling recht te codificeren. Dit waren geen juridisch bindende documenten, het was meer privé arbeid van min of meer juridisch geschoolde lieden. Andere bekende voorbeelden zijn de *Sachsenspiegel* (begin dertiende eeuw) en *Schwabenspiegel* (eind dertiende eeuw).¹¹³ Duidelijk is dat Mathijssen zeer deskundig was in het gewoonterecht.¹¹⁴ Desalniettemin kan het traktaat zich op intellectueel gebied niet meten met het werk van een geleerde als Filips van Leyden (ca. 1325-1382). Hij bleef daarnaast in

¹⁰⁶ Huusen, 'Exempelen', 147.

¹⁰⁷ Blok, *Woordenboek*, 1314.

¹⁰⁸ Verdam, 'Mathijssen', 39.

¹⁰⁹ Huusen, 'Exempelen', 146.

¹¹⁰ Ibidem, 150-151; Blok, *Woordenboek*, 1314-1315.

¹¹¹ Verdam, 'Mathijssen', 36-37.

¹¹² Ibidem, 38-39; Van Oostrom, *Wereld*, 91.

¹¹³ Huusen, 'Exempelen', 144-146.

¹¹⁴ Van Oostrom, *Wereld*, 91-93.

Den Briel terwijl tijd- en ambtsgenoten Dirc Potter (ca. 1370-1428) en Dirc van Delf (ca. 1365-1404) wel in dienst van de graaf kwamen werken.¹¹⁵

Historicus A. Huusen vermoedt dat het werk als doel had om de Brielse rechters en bestuurders extra kennis te verschaffen voor het nemen van beslissingen. Het moest dienen als praktisch toepasbaar moreel kompas. Feitelijk en moraliserend voorlichten waren de twee voornaamste doelen van het werk volgens Huusen. Fruin en Pols waren van mening dat de vele exempelen in het werk zijn opgenomen in het werk om het genietbaar te maken voor leken. Huusen vindt dit twijfelachtig. We moeten het volgens Huusen meer zien als een betoog gericht op overtuiging, waarbinnen de exempelen onderdeel zijn van de argumentatie. Ze hebben het karakter van een vergelijking.¹¹⁶

2.5 *Dat scaecspel ghemoraliseert (1403)*

Of het nu de kopiist of de vertaler is weten we niet precies, maar duidelijk is dat ene Franco(nis) verantwoordelijk is voor de vroegste (overgebleven) versie van *Dat scaecspel ghemoraliseert*.¹¹⁷ Het *Scaecspel* is een allegorisch werk waarin de spelregels en de schaakstukken symbool staan voor de rechten en plichten van verschillende deelnemers aan de middeleeuwse maatschappij. Daarmee valt het werk binnen een bredere Europese traditie van geallegoriseerde werken waarbij de maatschappij wordt uitgelegd aan de hand van veelvoorkomende voorwerpen en spelvormen.¹¹⁸ Direct geïnspireerd op het *Scaecspel* was het andere in het Nederlandse taalgebied populaire geallegoriseerde werk *Dat kaetspel ghemoralizeert*.¹¹⁹ In dit soort werken wordt eerst verteld dat de schepping van God perfect is, maar dat de mens door de zondeval niet meer weet hoe deze te beheren. De werken dienen ertoe om uit te leggen hoe de verschillende mensen en standen het beste kunnen functioneren.¹²⁰ De populariteit van dit soort werken kwam waarschijnlijk door de bruikbare ordening en de ruime aandacht voor stedelijke gemeenschappen en de nadruk op burgerlijke thema's in het werk. In de Middelnederlandse bewerking van het *Scaecspel* wordt meer dan in het origineel verwezen naar 'heidense' filosofen, die populairder waren in stedelijke kringen. Ook worden er talrijke

¹¹⁵ Huusen, 'Exempelen', 150.

¹¹⁶ Ibidem, 153.

¹¹⁷ In dit onderzoek zal het transcript van G. van Schaïck-Avelingh gehanteerd worden: G. van Schaïck-Avelingh (ed.), *Dat scaecspel* (Leiden 1912).

¹¹⁸ H. Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560* (Amsterdam 2007) 184-185, 221-222.

¹¹⁹ Ibidem, 221-228. Uitgegeven in: J.A. Roetert Frederikse (ed.), *Dat kaetspel ghemoralizeert* (Leiden, 1915).

¹²⁰ Pleij, *Woord*, 207.

nieuwe passages en exemplen toegevoegd die beter pasten bij de stedelijke belangen en ambities van die tijd.¹²¹

Het uit 1403 stammende manuscript is een bewerking van het bekende *Ludus scaccorum* van Jacobus de Cessolis (ca. 1250 – ca. 1322) dat rond 1300 is geschreven. Er is in Nederland weinig aandacht geweest voor het Middelnederlandse *Scaecspel*.¹²² Dat is eigenlijk best gek, gezien de populariteit van het werk in de middeleeuwen. Die populariteit kunnen we afleiden uit het feit dat er maar liefst negen handschriften van het werk zijn overgebleven. Daarnaast heeft ook de theoloog Dirc van Delft (ca. 1365-1404) een zeer beknopte variant van het *Scaecspel* opgenomen in zijn *somerstuc* van zijn *Tafel van den kersten ghelove*.¹²³ Mede hierdoor suggereert Jan van Herwaarden dat het werk mogelijk geschreven is aan het en/of in opdracht van het Hollandse grafelijke hof. Verder duidt de naam Franconis mogelijk op een aanzienlijke Leidse familie met connecties met het hof en de perkamenten bladen waarop de tekst is geschreven op een zekere status. We kunnen echter wel tegenwerpen dat er in de grafelijke rekeningen geen enkel bewijs te vinden is voor een connectie tussen het *Scaecspel* en het Hollandse hof. Het werk lijkt bovenal in stedelijke, niet-adellijke kringen populariteit te hebben genoten.¹²⁴

De oudste (en mogelijke eerste) versie van het *Scaecspel* staat in een codex die uit 1403 stamt. Het oorspronkelijke werk van Cessolis bestaat uit vier traktaten die achtereenvolgens handelen over de oorsprong van het schaakspel, de hogere schaakstukken, de lagere schaakstukken en de onderlinge verhoudingen en bewegingen van de stukken.¹²⁵ Het *Scaecspel* heeft dat laatste traktaat in de eerste drie traktaten verwerkt. Daarnaast zijn in het *Scaecspel* 34 eigen exemplen opgenomen en 96 van de oorspronkelijke exemplen zijn juist uit de tekst gelaten. De schrijver had vooral ten doel de lezer stof tot overdenking te geven.¹²⁶

2.6 Ambtseden uit de Lage Landen (uit de periode 1404-1497)

Rituelen als eden hebben in de historiografie vanaf de jaren '80 meer aandacht gekregen.¹²⁷ Eden zijn zogenaamde *speech acts*, uitingen die een daadwerkelijke gebeurtenis

¹²¹ Ibidem, 222-223, 668-669.

¹²² De belangrijkste publicaties die het *Scaecspel* behandelen zijn: C. de Vooy, 'Iets over en uit het 'Scaecspel'', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 26 (1907) 225-275; Van Herwaarden, "'Scaecspel'"; K. Panters, *De Kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500* (Hilversum 2007) 60-65; Pleij, *Woord*, 183-185, 221-223.

¹²³ Van Herwaarden, "'Scaecspel'", 306-307.

¹²⁴ Ibidem, 307; Panters, *Deugden*, 61-62.

¹²⁵ Deschamps, *Handschriften*, 246-248.

¹²⁶ Van Herwaarden, "'Scaecspel'", 305-306.

¹²⁷ Jacq. van Leeuwen, 'Ritueel en publiek. De rol van de toeschouwers bij de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper in de vijftiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117:3 (Assen 2004) 321-337, aldaar 321-322. Voor

teweegbrengen. Eenmaal gezworen, brengen eden een specifieke relatie tot stand tussen meerdere mensen. Daarbij is het belangrijk voor de geldigheid van een eed dat deze wordt uitgesproken op de juiste manier, op de juiste gelegenheid en in de aanwezigheid van de juiste mensen. Ze bevatten doorgaans twee kanten. Enerzijds is het een menselijke interactie – je belooft immers iets aan een groep mensen. Anderzijds roept een eedaflegger vrijwel altijd een transcendentale religieuze autoriteit aan. Dit laatste is vooral een belangrijk onderdeel voor de geldigheid van een eed.¹²⁸ God fungeert binnen zo'n eed als waarborg voor de waarheid, doordat men in feite de eigen ziel in onderpand gaf. Een eed was dus een soort zelfvervloeking, waardoor de aflegger aan zelfcontrole werd onderworpen.¹²⁹

Eden zijn van alle tijden. Ook in de middeleeuwen werden ze veelvuldig gebruikt. Vanaf de twaalfde eeuw raakten eden in Europese steden in zwang. Stadsbestuurders werden immers steeds vaker gezien als een soort vertegenwoordiger van een bovenpersoonlijk geheel, zoals het algemeen belang (*bonum commune*), dat men aan hen overdroeg. De eed was zo een politiek verdrag tussen de stad en de heer. Tegelijkertijd hield het de bestuurder aan bepaalde verwachtingspatronen en normen waaraan hij zich moest houden. Juist dit normerende karakter van de eed, maakt een vergelijking met didactische literatuur zo interessant.¹³⁰ Brak de bestuurder zijn belofte, dan kon men hem direct uit zijn functie ontheffen en aanklagen voor meened, iets wat veelvuldig gebeurde.¹³¹

Dergelijke eden werden afgelegd bij een bestuursvernieuwing. In de Lage Landen moesten eden vaak afgelegd worden aan een hiërarchisch meerdere. In het geval van schepenen was dat de landsheer.¹³² Toch was hier ook een belangrijke rol voor het publiek van stadsburgers weggelegd. Jacqueline van Leeuwen toont aan dat het publiek het ritueel geldigheid gaf en diende als informatieontvanger en getuige. De rol van het burgerpubliek was volgens haar niet alleen symbolisch, soms greep een menigte namelijk daadwerkelijk in als ze het niet eens was

eden in het algemeen, zie: J. Spurr, 'A profane history of early modern oaths', *Transactions of the Royal Historical Society* 11 (2001) 37-63. Voor eden in de Lage Landen, zie: J. van Leeuwen, 'Beloftes van een baljuw. De evolutie van een ambtseed te Brugge (14de – 15de eeuw)', *Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 13 (Nijmegen 1999) 123-136; Idem, 'Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 6 (Hilversum 2003) 112-160; Idem, *De Vlaamse wetsvernieuwing. Een onderzoek naar de jaarlijkse keuze en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Leper* (Brussel 2004); Idem, 'Municipal oaths, political virtues and the centralised state: the adaptation of oaths of office in fifteenth-century Flanders', *Journal of Medieval History* 31:2 (2005) 185-210; J. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven 1995).

¹²⁸ Spurr, 'oaths', 41-49.

¹²⁹ Van Leeuwen, 'Schepeneden', 114-115.

¹³⁰ Ibidem, 112-117, 128-134.

¹³¹ Idem, 'Beloftes', 124-125.

¹³² Idem, 'Schepeneden', 118.

met de keuze van de bestuurder.¹³³ Daarnaast benadrukt Jacoba van Leeuwen dat de eden hiermee legitimiteit gaven in de vorm van een soort *popular consent* (*consensus populi*). Dit is voor de bevolking een vorm van participeren met het bestuur, zonder dat ze daadwerkelijk keuzes maken.¹³⁴

Middeleeuwse eden zijn over het algemeen slecht bewaard gebleven (zeker voor de noordelijke Nederlanden).¹³⁵ Een deel ervan is er nog doordat veel eden op een gegeven moment op schrift gesteld zijn, wat in het Nederlandse taalgebied gebeurde vanaf ongeveer de veertiende eeuw. Volgens Jacoba van Leeuwen was de wens om bestuurders ter verantwoording te kunnen roepen hierbij de voornaamste motivatie. Door verschriftelijking van eden werden de normen vastgelegd en werd het handelen van bestuurders controleerbaar. Het moest de mensen beschermen tegen een vervaagde herinnering aan de eed. Veelal werden ze opgeschreven in rechtsdocumenten, zoals in het *Rechtsboek*.¹³⁶

Dit betekent echter niet dat deze eden vanaf dat moment statisch en onveranderlijk waren. Jacoba van Leeuwen heeft aangetoond dat vorsten eden juist dikwijls aanpasten aan veranderde politieke contexten en thema's.¹³⁷ Deze toevoegingen werden veelal door vorsten gedaan middels ordonnanties. Zo probeerde men gedurende de vijftiende eeuw vaker onderdelen tegen corruptie op te nemen in eden, omdat corruptie toen een aan de orde van de dag was.¹³⁸ Het lijkt er op dat onderdanen van vorsten ook invloed hadden op de formulering van eden.¹³⁹

De in dit paper onderzochte eden zijn onder meer afkomstig uit Vlaanderen, Brabant, Holland en Utrecht (zie bijlage 1). Deze gebieden zijn gekozen, omdat ze de dichtstbevolkte en economisch belangrijkste gebieden uit de Lage Landen waren. Hierbij zijn de reeksen uit Vlaanderen het best bewaard. In de meeste gevallen gaat het om schepeneden. Voor Holland zijn die echter van vóór 1541 niet bewaard gebleven (op die uit Den Briel na). De latere eden zijn qua formulering goed vergelijkbaar met de vroegere eden die uit 1441 stammen.¹⁴⁰ Daarom is in een aantal gevallen in Holland gekozen voor de eed van de landsheer aan de stad en de eed van de poorters van de stad aan de landsheer. Tot slot moet worden opgemerkt dat de eden uit het *Rechtsboek van Den Briel*, tamelijk onbetrouwbaar zijn. Het is mogelijk dat het hier meer

¹³³ Van Leeuwen, 'Ritueel', 336.

¹³⁴ Van Leeuwen, 'Oaths', 187-188.

¹³⁵ Smit, *Vorst*, 369-370.

¹³⁶ Van Leeuwen, 'Schepeneden', 124-126.

¹³⁷ Idem, *Wetsvernieuwing*, 255-258.

¹³⁸ Idem, 'Oaths', 191-193.

¹³⁹ Smit, *Vorst*, 371-372.

¹⁴⁰ Ibidem, 377-378.

om parafrases gaat dan om de daadwerkelijke tekst. Evenzogoed worden deze eden meegenomen in het onderzoek, omdat ze weergeven welke onderdelen men belangrijk vond in eden. Daarnaast bevat de jongere eed uit Haarlem nog veel elementen van oudere niet bewaarde eden die mogelijk al uit de dertiende of veertiende eeuw stammen.¹⁴¹ Er kan dus ook voor Holland een blik worden geworpen op oudere eden, ondanks het feite dat deze slecht bewaard zijn gebleven.

3. Het normatieve raamwerk van goed bestuur

Om een bestuurder ter verantwoording te roepen is het wel nodig om aan te geven wat goed bestuur nu eigenlijk behelst. Zodoende wordt in dit hoofdstuk stilgestaan bij de vraag: welk normatief raamwerk trekken de verschillende teksten op voor goed bestuur? Verschillende (on)deugden die vorsten en stadsmagistraten moesten vertonen of laten worden besproken, voordat we kijken naar de verantwoording en bestraffing die plaatsvond.

De verschillende werken zijn redelijk eenduidig wanneer het gaat om de bestuurlijke deugden. Het is daarom gemakkelijk Boendales priamel *Hoemen ene stat regeren sal* als uitgangspunt te nemen voor de deugden die stadsbestuurders moesten vertonen.¹⁴² Eén van de belangrijkste deugden voor een bestuurder die in het priamel noemt was rechtvaardigheid.¹⁴³ We zien deze deugd vaak terugkomen bij in de teksten.¹⁴⁴ Hierbij zou iemands komaf niet uit moeten maken, een schepen moest immers *te rechte houden ghelike als wel darne als de rike*.¹⁴⁵ En ook moest een gerecht schepen ervoor zorgen dat ondanks een of andere band met een beklagde, het recht zijn beloop zou hebben. Zo beschrijft Boendale in *Der leken spiegel* gerechtigheid als één van de belangrijkste zeden: *gherechticheit heeft den zede datsi elken*

¹⁴¹ Ibidem, 383-384.

¹⁴² Voor een uitgebreide studie naar het priamel, zie: Van Anrooij, 'Hoemen'.

¹⁴³ Zie bijvoorbeeld: *Hoemen ene stat regeren sal*, versregel 11-12 (in het vervolg wordt dit afgekort als: *Hoemen*, vs. 11-12). Zie hierover ook: Van Anrooij, 'Recht en rechtvaardigheid'; Van Leeuwen, 'Strengheid en barmhartigheid'.

¹⁴⁴ Rechtvaardigheid bij Caesarius: Caesarius van Heisterbach, *Dialogus Miraculorum*, afdeling 2 exempl 6, (in het vervolg wordt dit afgekort als: *Dialogus*, 2.6), 2.9, 4.12, 4.61, 6.3, 6.26, 9.38, 9.48, 11.43. Rechtvaardigheid bij Boendale: *Der Lekenspiegel*, boek 3, hoofdstuk 2 versregel 166-167 (in het vervolg wordt dit afgekort als: *Lekenspiegel*, 3.2 vs. 166-184), *Lekenspiegel*, 3.12-14, 4.12.; *Jans Teesteye*, hoofdstuk 14, versregel 1228-1231 (in het vervolg wordt dit afgekort als: *Teesteye*, 12 vs. 1058-1059), *Teesteye*, 12 vs. 1058-1059; *Wraken*, 1.17 vs. 1495-1500). Rechtvaardigheid bij Hildegasberch: Willem van Hildegasberch, *Sproken*, 2, 4, 6, 10, 17, 31, 33, 36, 47, 51, 62, 73, 86, 96, 99, 101, 105, 112, 117 (de nummering waarmee de sproken hier worden aangeduid verwijst naar de nummering die ook in Bisschop, *Gedichten* wordt aangehouden). Rechtvaardigheid bij Mathijssen: Jan Mathijssen, *Rechtsboek van Den Briel*, 26 (In het vervolg afgekort als *Rechtsboek*, 26 (bladzijdenummering naar Fruin, *Rechtsboek*)), 31-32, 37-42, 44-48, 53-54, 123-124. Rechtvaardigheid in het *Scaecspel*: *Dat scaecspel*, 9 (bladzijdenummering naar Schaick-Avelingh, *Scaecspel* (In het vervolg afgekort als *Scaecspel*, 9), 13-15, 35, 37, 39-40, 48, 54, 61, 92, 151.

¹⁴⁵ *Hoemen*, vs. 11-12.

gheeft tsine.¹⁴⁶ Rechtvaardigheid gold overigens ook voor de vorst als een belangrijke eigenschap blijkens het *Scaecspel: een coninc boven al toebehoort gherechticheyt*.¹⁴⁷ Een grote ondeugd was dan ook om *trecht om ghelt [te] vercopen*.¹⁴⁸

Iets waar wereldlijke bestuurders dan ook van af moesten zien omdat het rechtvaardigheid in de weg zat, was hebzucht.¹⁴⁹ Zo verhaalt Caesarius over een nogal schraperige hoveling van Rooms-Koning Philips die als straf door God zo plat als een dubbeltje werd geslagen met een hamer.¹⁵⁰ Ook Boendale benadrukt de slechte effecten van hebzucht:

*Rechters, scepene ende ander liede
Die overmids ghiften ende miede
Onrecht laten voort gaen,
Ende gherechtigheit weder staen.*¹⁵¹

Hebzuchtige rechters waren dus vatbaarder voor omkoping, waardoor ze sneller het recht geweld aan zouden doen.¹⁵² Daarnaast zou hebzucht tot onderlinge nijd leiden, iets wat volgens Boendale ook de reden was geweest dat de Romeinen ten onder zijn gegaan.¹⁵³ Rechtvaardigheid was dus erg belangrijk, *want hi en doeck meer no min dan hi gherechticheyt heeft in*.¹⁵⁴

Het voorkomen van haat en nijd onder bestuurders was een andere belangrijke deugd.¹⁵⁵ Volgens Hildegarsberch moest een stadsbestuur namelijk *eendrachtich sijn van binnen*.¹⁵⁶ Wanneer raadsliden vijandig waren aan elkaar, dan zou er een partijstrijd binnen de raad kunnen ontstaan. Dat was in niemands belang, want:

*Nieghering en wert een stat
Meer bederft, wet wel dat,*

¹⁴⁶ *Lekenspiegel*, 3.2 vs. 166-167.

¹⁴⁷ *Scaecspel*, 13.

¹⁴⁸ *Sproken*, 17 vs. 19.

¹⁴⁹ Hebzucht bij Caesarius: 1.27, 2.12, 4.58, 11.17, 11.43, 11.44. Bij Boendale: *Lekenspiegel*, 1.28 vs. 4, 1.34 vs. 9-12, 3.14 vs. 79-93; *Wraken*, 3.6, 3.7 vs. 521-568. Bij Hildegarsberch: *Sproken*, 2, 36, 47, 73, 112. Bij Mathijssen: *Rechtsboek*, 38-39, 47-48, 63-64. In het *Scaecspel: Scaecspel*, 6, 26, 33-34, 114, 117, 119-125.

¹⁵⁰ *Dialogus*, 11.44.

¹⁵¹ *Lekenspiegel*, 1.34 vs. 9-12.

¹⁵² *Sproken*, 17 vs. 29-37.

¹⁵³ *Wraken*, 3.7 vs. 521-568.

¹⁵⁴ *Wraken*, 3.6 vs. 504-505.

¹⁵⁵ Eendrachtigheid bij Boendale: *Hoemen*, vs. 3; *Wraken*, 1.15 vs. 1191-1221. Bij Hildegarsberch: *Sproken*, 2. In *Scaecspel: Scaecspel*, 42.

¹⁵⁶ *Sproken*, 2 vs. 90.

Alse dat die portren met partijen

*Onderlinghe dragen hatije.*¹⁵⁷

Bestuurders moesten dus hun onderlinge strijdbijl begraven voordat ze in het ambt traden.

Naast deze hoofddeugden voor goed bestuur komen er nog talloze andere deugden langs in de werken: zo moesten vorsten en stadsbeambten betrouwbaar zijn en mochten ze niet liegen.¹⁵⁸ Daarnaast waren kennis van zaken (*vroetscap*) en *wijsheit* voor zowel vorsten als stadsbestuurders natuurlijk onmisbaar.¹⁵⁹ Tot slot was ook een goede onderlinge band tussen vorsten en steden van groot belang.¹⁶⁰ Schepenen moesten gehoorzaam zijn aan de landsheer, terwijl die de vrijheden en privileges van steden onder geen beding mocht schenden.

Deze deugden waren uiteindelijk allemaal belangrijk om als bestuurder het *Ghemene orbore*, het algemeen belang, te dienen.¹⁶¹ Dit idee raakte vanaf de veertiende eeuw in zwang in Brabant en de rest van de Lage Landen. Hierbij was de grondslag dat het volk van God het publiek gezag had gekregen, maar omdat het niet in staat was de openbare orde te handhaven, werd het politieke gezag aan de door het volk aangewezen vorst toevertrouwd. Het was zijn taak om het algemeen belang te beschermen.¹⁶² Dit idee is in het kader van rekenschap erg belangrijk. Een dergelijke ideologie veronderstelt immers dat een bestuurder in naam en in het belang van de mensen beneden hem bestuurt, wat ook een zekere mate van verantwoording naar beneden lijkt te veronderstellen. Het besturen moest dus zijn in het belang van de gemeenschap en dus schrijft Boendale dat bestuurders *tghemeene ghelt nauwe hoeden ende keren te meester baten.*¹⁶³

Kortom: de belangrijkste deugden voor bestuurders die waren rechtvaardigheid, betrouwbaarheid, eendrachtigheid en wijsheid. De grootste ondeugd was hebzucht, wat onvermijdelijk zou leiden tot corruptie. Het belangrijkste doel van deze deugden was om het algemeen belang goed te dienen.

¹⁵⁷ *Wraken*, 1.15 vs. 1219-1221.

¹⁵⁸ *Sproken*, 7 vs. 31-70; *Rechtsboek*, 37.

¹⁵⁹ *Sproken*, 33 vs. 95-105; *Rechtsboek*, 57; *Scaecspel*, 33.

¹⁶⁰ *Sproken*, 2 vs. 46-84; *Rechtsboek*, 22-23.

¹⁶¹ Algemeen belang bij Boendale zie: *Hoemen*, vs. 4. Zie bijvoorbeeld ook: *Lekenspiegel*, 1.34 vs. 25-34, vs. 97-108; *Wraken*, 1.13 vs. 1008-1013, 1.14. Bij Hildegasberch: *Sproken*, 2, 36. Bij Mathijssen: *Rechtsboek*, 59, 63-64, 76. In het *Scaecspel*: *Scaecspel*, 53, 113-114.

¹⁶² Avonds, “Ghemeyn oirbaer”, 164-167.

¹⁶³ *Hoemen*, vs. 8-9.

4. Rekenschap: de controle en sanctionering

Nu we weten wat er uit de bronnen verwacht wordt van de bestuurders is de vraag welke controle er volgens de schrijvers moest plaatsvinden om te controleren of de bestuurders het goede daadwerkelijk eer aandeden. En welke sanctionering werd de beambten vervolgens opgelegd als zij zich niet aan de norm wisten te houden? In dit hoofdstuk zullen dus de verantwoordingsmechanismen bestaande uit de controle en sanctionering per werk bekeken worden.

4.1 Rekenschap bij Caesarius van Heisterbach

Hoewel Caesarius' werk naar alle waarschijnlijkheid niet als hoofddoel heeft om de wereldlijke bestuurlijke orde te beschouwen, zijn er toch ideeën over rekenschap uit zijn werk te destilleren. Het primaire doel is om de verhalen, exempels en mirakels die hij gedurende zijn leven gehoord heeft te vereeuwigen.¹⁶⁴ Daarnaast getuigt het werk niet van een radicaal nieuwe visie op wereldlijk bestuur: Caesarius' wereld was voornamelijk de traditionele wereld van vorsten, adel, geestelijkheid en het platteland.¹⁶⁵ Desalniettemin spelen in veel van Caesarius' verhalen wereldlijke gezagsdragers een hoofdrol. Enkele van deze gezagsdragers moeten zich in de exempels zelfs verantwoorden voor hun (wan)daden. Zodoende valt er ook voor Caesarius' wereld iets te zeggen over rekenschap.

In overeenstemming met het gangbare tijdsbeeld staat het werk bol van wereldlijke gezagsdragers die op schandalige wijze hun macht misbruikten, wat Bisson *fearsome lordship* noemt.¹⁶⁶ Het overgrote deel van deze machtsmisbruikers ontliiep de wereldlijke verantwoording. Dat wil echter niet zeggen dat ze vrijuit gingen volgens Caesarius. Vrijwel altijd legden ze op enige wijze verantwoording af aan God, die hen dikwijls strafte.¹⁶⁷ Eén van deze tirannieke bestuurders was de Saksische ridder Ludolf die zomaar een voet van één van zijn onderdanen afsloeg. Als sanctie voor deze misdaad gaf God hem volgens Caesarius een ziekte waarbij hij zijn voet verloor.¹⁶⁸ De tiran landgraaf Lodewijk verging het niet veel beter. Zijn volgelingen waarschuwden hem al en zeiden hem zijn ziel te sparen. Lodewijk luisterde niet naar hen en werd door God bestraft met een ziekte en uiteindelijk de dood. Her en der

¹⁶⁴ Moolenbroek, *Mirakels*, 17-19.

¹⁶⁵ Ibidem, 11-13, 21-23.

¹⁶⁶ Bisson, *Crisis*, 318.

¹⁶⁷ Voorbeelden van deze verhalen zijn: *Dialogus*, 1.27, 2.6, 2.7, 2.17, 4.77, 9.38, 11.15, 11.17-20, 11.44, 11.52, 12.2, 12.3, 12.5, 12.7, 12.8, 12.13, 12.15.

¹⁶⁸ *Dialogus*, 11.18.

werden bepaalde ridders en heersers gespaard door God, omdat ze berouw toonden.¹⁶⁹ Een manier om te ontkomen was biecht of voortijdige boetedoening, iets wat veel ridders deden, waarna zij gespaard zouden worden.¹⁷⁰ Kono van Malmberg koos ervoor zijn zonden af te betalen in de laatste drie jaar van zijn leven door het habijt van de cisterciënzer orde aan te trekken. Ondanks dat hij tijdens zijn leven nogal gemakkelijk naar de wapens had gegrepen en nogal van de “wereldlijke prudentie” was, spaarde God hem in het Laatste Oordeel, omdat hij de laatste drie jaar God had gediend.¹⁷¹

Ook het afleggen van valse eden werd door God niet licht opgevat. Twee kooplieden kwamen er nog redelijk goed vanaf. De twee deden soms een valse belofte of legden een valse eed af omwille van hun eigen handel. De handel raakte echter in financieel zwaar weer. Pas toen ze gebiecht hadden en ze beloofd hadden aan de priester nooit meer valse eden af te leggen, kwam hun handel weer op gang.¹⁷² Zwaarder tilde God volgens Caesarius aan de meined van een ridder die omwille van hebzucht een valse eed had afgelegd. Gedurende een nachtelijke rit verstijfde het paard van de leugenaar en werd de ridder voorgoed de mogelijkheid om te spreken afgenomen.¹⁷³

Overigens was het niet zo dat God alleen slecht gedrag van slechte bestuurders strafte. Goede bestuurders konden een positieve beloning verwachten. Zo was Erkenbald van Bourbon-l'Archambaud een bijzonder rechtvaardig man, die rechtsprak zonder aanzien des persoons. Uiteindelijk beloonde God hem op zijn sterfbed voor zijn rechtvaardigheid, door hem zonder tussenkomst van een bisschop een hostie in de mond te leggen, zodat hij het Laatste Sacrament ontving.¹⁷⁴

Al deze voorbeelden lijken misschien op voorbeelden van gewone bestraffing van menselijke zonden. Dit was ook voor een groot deel het doel van Caesarius: laten zien welke zonden zwaar bestraft worden.¹⁷⁵ Toch hebben dergelijke verhalen ook een diepere betekenis. Ze laten zien dat, ondanks het feit dat wereldlijke heersers vaak wereldlijke verantwoording konden ontlopen, ze uiteindelijk toch gecontroleerd en bestraft werden door God. Ze legden aan Hem rekenschap af. Dergelijke verhalen zijn dus ook een soort moreel advies. Zo haalde Caesarius bij het verhaal van Kono van Malmberg een uitspraak van de wijzen aan: “Bemint de gerechtigheid, gij heersers van de aarde, houdt de Heer voor ogen in rechtschapenheid en

¹⁶⁹ *Dialogus*, 2.17.

¹⁷⁰ *Dialogus*, 4.77.

¹⁷¹ *Dialogus*, 11.17.

¹⁷² *Dialogus*, 3.37.

¹⁷³ *Dialogus*, 4.58.

¹⁷⁴ *Dialogus*, 9.38.

¹⁷⁵ *Dialogus*, 2.6, 2.7.

zoekt Hem met een oprecht hart. Want Hij laat zich vinden door wie Hem niet beproeven, en openbaart zich aan wie Hem niet wantrouwen.”¹⁷⁶ Het exempel heeft dus duidelijk een moraliserend doel en dient er toe een intern verantwoordingsmechanisme bij de wereldlijke beampten te creëren.

Er zijn echter ook passages uit de *Dialogus* te halen die wel een proces van wereldlijke verantwoording beschrijven.¹⁷⁷ Zo beschreef Caesarius het verhaal van een Benedictijnse monnik die naar de Franse koning Philips gezonden was namens zijn klooster. Het klooster had namelijk te maken met een edelman van de koning die het klooster afperste. De monnik vroeg de koning daarom om “passende schadeloosstelling voor het geroofde te geven.” Waarop de koning besloot de edelman ter verantwoording te roepen. Hij antwoordde: “Die edelman zal jullie in het vervolg geen haar meer krenken.”¹⁷⁸ In een ander verhaal riep Adolf, de proost van Bonn, zijn hebzuchtige klerk Walter ter verantwoording, omdat deze in het geheim geld achteroverdrukte. Dit deed hij echter pas nadat een hulpje genaamd Godfried zijn baas vertelde over visioenen die hij had gehad over de diefstal door de klerk. Hierna nam Adolf Walter al zijn bezittingen af.¹⁷⁹

Het duidelijkst komt wereldlijke rekenschap naar voren in een verhaal over Everwach, de beheerder van de bisschop van Utrecht. Hij deed zijn werk altijd zeer goed, maar hij moest zich toch verantwoorden tegenover de bisschop, omdat enkele beampten van de bisschop kwaadspraken over hem. Ze zeiden: “We raden u aan om samen met hem de administratie door te nemen”, een heuse afhoring dus. Everwach had alles op papier en de bisschop ging akkoord met zijn verantwoording. De beampten vroegen echter om nog een controle met hen erbij. Nu had Everwach een probleem, want inmiddels was hij niet meer in het bezit van de papieren. Uit angst voor de consequenties besloot de radeloze Everwach de duivel om hulp te vragen, waarna hij vlekkeloos door de tweede afhoring zou komen. Toch kwam hem dit duur te staan toen hij aan het einde van zijn leven naar de Eeuwige Bestraffing werd geleid.¹⁸⁰

Wat we kunnen opmaken uit Caesarius’ verhalen is dat wereldlijke controle en sanctionering telkens pas plaatsvond nadat er een klacht of waarschuwing binnen was gekomen.

¹⁷⁶ *Dialogus*, 11.17.

¹⁷⁷ Enkele exempels waarin wereldlijke verantwoording voorkomt zijn: *Dialogus*, 4.12, 4.61, 6.3, 6.26, 9.48, 9.49, 11.43, 12.23.

¹⁷⁸ *Dialogus*, 6.3. Overigens is deze uitkomst niet de belangrijkste boodschap van het exempel. De koning sprak de monnik, die van aanzienlijke komaf was, aan op het feit dat hij ondanks dat hij een monnik was, nog steeds dure schoenen droeg, terwijl hij dat niet behoorde te doen.

¹⁷⁹ *Dialogus*, 11.43.

¹⁸⁰ *Dialogus*, 12.23. Bisson gebruikt dit verhaal als voorbeeld van *accountability of fidelity*: Bisson, *Crisis*, 328. Zie ook voor een monografie over deze Everwach: J. van der Gouw, *Everwach, de rentmeester van de bisschop van Utrecht* (Hilversum 1994).

De misdaad zelf was telkens pas aanleiding om iemand ter verantwoording te roepen. Er was geen sprake van stelselmatig toegepaste verantwoordingsmechanismen. Het beeld dat Caesarius in zijn werk schetst, komt dus overeen met Bissons *accountability of fidelity*. Vorsten vertrouwden hun dienaren en zagen geen noodzaak om hen ter verantwoording te roepen. Controle en sanctionering waren dus niet structureel, maar ze hadden vooral een corrigerende functie, waardoor heren ruimschoots de kans kregen hun macht te misbruiken. Tot slot blijkt uit de verhalen dat het moeilijk was voor een vorst om een onderdaan ter verantwoording te roepen. Dat wordt nog eens onderstreept in een verhaal over een ridder die er herhaaldelijk van werd beschuldigd de provincies van de keizer te plunderen. Steeds riep de keizer hem voor zich, maar hij kwam maar niet opdagen om zich te verantwoorden. Uiteindelijk verklaarde de keizer hem maar vogelvrij.¹⁸¹

4.2 Rekenschap bij Jan van Boendale

Bij Boendale staan verschillende controlemechanismen en sanctioneringen centraal. Allereerst zag hij slechte consequenties voor een gehele gemeenschap wanneer een bestuurder de middelen slecht beheerde. Een voorbeeld hiervan waren de Romeinen die hebzucht en eigenbelang lieten winnen van het algemeen belang. Hen verging het niet goed:

*Maer sint dat die raeds liede
Begonsten te ziene op miede,
Ende haers selfs bate meer trocken voort
Dan die ghemeine bate vander poort (...)
So daelde Roman, yelanc zo mere,
Ende verloos macht ende ere.¹⁸²*

En ook in *Hoemen ene stat regeren sal* laat Boendale merken dat slecht bestuur desastreus is voor een hele stad:

*Ende waer een ghebreect van desen (de elf punten voor een goede stadsbestuurder)
Daer staet die stat in vresen.¹⁸³*

¹⁸¹ *Dialogus*, 9.49.

¹⁸² *Lekenspiegel*, 1.34 vs. 35-41. Merk ook op dat hier wederom op het verlies van eer gewezen wordt.

¹⁸³ *Hoemen*, vs. 16-18. In het handschrift-Van Hulthem (ca. 1399-1410) worden nog twee regels toegevoegd: *Ende elc besie hem wat hi doet, want hi emmer sterven moet*. Hier is dus een extra consequentie toegevoegd aan slecht bestuur: als een bestuurder deugdelijke gedrag nalaat dan zal hij daarop afgerekend worden na de dood. Deze

Uiteindelijk moesten dergelijke formuleringen leiden tot een soort intern verantwoordingsmechanisme bij de stadsbestuurders: ze waren verantwoordelijk voor de hele stad en dus ook voor het verval van een stad. Zodoende moesten ze goed bezinnen hoe zij zouden besturen.

Ten tweede benadrukt Boendale, misschien nog wel iets meer dan Caesarius, Gods Oordeel als een controlemechanisme en sanctionering voor bestuurders.¹⁸⁴ Zo schrijft hij dat rechters en schepenen als ze moeten vonnissen...

*So si dan peynsen daer
Om dat oordeel scarp en swaer,
Dat God int leste sal leyden,
En al met gherechticheyden.*¹⁸⁵

Ook landsheren zouden niet aan deze verantwoording ontkomen, zo schrijft Boendale in *Jans Teesteye*:

*Dus selen leven lantsheren
Die comen willen ter eren
En quiten willen hare scout
So sal hen God wesen hout.*¹⁸⁶

Deze formuleringen laten telkens zien dat de bestuurders op hun handelen beoordeeld werden tijdens het Laatste Oordeel. Telkens komen daarin formuleringen terug zoals: *hi en sal u weder meten, metter maten daer ghi meet hier of daer hi ten ordele sal staen, daer men elken meten sal na tfat dat hi hier op ertrike mede mat.*¹⁸⁷ Hieruit blijkt telkens dat een rechter langs zijn eigen meetlat gelegd zou worden. Het was als schepen, rechter of landsheer dus erg belangrijk om met een goed geweten rechtvaardig recht te spreken of deugdelijk te besturen, omdat dit

laatste regels zijn naar alle waarschijnlijkheid niet van Boendale afkomstig. Toch geven ze wel iets meer betekenis aan de drie eerdere regels die wel van Boendales hand zijn. Van Anrooij, “Hoemen ene stat regeren sal”, 143-145; *Hoemen*, vs. 19-20.

¹⁸⁴ Zie bijvoorbeeld ook: *Lekenspiegel*, 1.28, 1.35, 3.2-3.4, 3.11-3.12, 4.12; *Teesteye*, 12, 13, 42, 43; *Wraken*, 1.13-1.17, 3.1, 3.6.

¹⁸⁵ *Wraken*, 3.1 vs. 419-426.

¹⁸⁶ *Teesteye*, 12 vs. 1076-1079.

¹⁸⁷ *Lekenspiegel*, 1.35 vs. 98-99; *Teesteye*, 13 vs. 1163-1165.

van belang zou zijn voor hun eigen goddelijke verantwoording. Zo creëerde Boendale zeer bewust zo lijkt het, een intern verantwoordingsmechanisme bij de wereldlijke bestuurders. Dat dit voor hem meer was dan een abstracte afrekening blijkt uit de procesmatige beschrijvingen die hij eraan wijdde. In zijn *Boec van der wraken* staat het Eindoordeel beschreven als een bijna wereldlijk verantwoordingsproces, waarbij hij zelfs een formulering als *rekeninghe doen* gebruikt:

*Daer vore elc here comen sal
Ende rekeninghe doen van al
Sire heerscapien, God weet,
Eest hem lief ofte leet.
Also Ihesus Cristus selve spreect (...)
Hoe die heren met sire ghewoude
Rekeninghe hebben soude
Van sinen knechten.*¹⁸⁸

Tot slot merkt Boendale in deze religieuze lijn nog op, net als Caesarius, dat God niet lichtzinnig omgaat met het afleggen van een valse eed: *Quade eede haet onse Here, en die wreect Hi dicke sere.*¹⁸⁹

Ten derde benadrukt Boendale een aspect waar Caesarius nauwelijks over schreef: het aspect eer.¹⁹⁰ Hierbij is de strekking steeds dat wanneer bestuurders slecht bestuurden of onrechtvaardig waren, zij zichzelf te schande maakten en zo hun eer verspeelden. Zo schrijft de Antwerpse klerk over stadsbestuurders die privileges niet goed beschermen dat zij...

*Sijn verloren, des sijt vroet,
Ere, lijf ende daer toe goet,
Om die ontrouwe, wet dat,
Die si daer doen hare stat.*¹⁹¹

¹⁸⁸ *Wraken*, 3.1 vs. 63-72.

¹⁸⁹ *Wraken*, 1.16 vs. 1396-1397.

¹⁹⁰ *Lekenspiegel*, 1.35, 3.2, 3.4, 3.12, 3.21, 3.26; *Teesteye*, 11-12, 14-15; *Wraken*, 2.12, 2.14, 3.6, 3.8.

¹⁹¹ *Wraken*, 2.14 vs. 1296-1299.

Over hebzuchtige stadsbestuurders schrijft hij: *Dit is een scande boven scande!*¹⁹² En een stadsbestuurder die aan vriendjespolitiek doet, *hi maecter af dan enen sot ende hi es diene meest bespot.*¹⁹³ Verder moesten uiteraard ook landsheren hun eigen eer bewaken. Eerzaamheid zou immers hun einddoel moeten zijn:

*Maer alse een reyn, eersam leven,
Wijsheyt, doeght ende vromecheyt
Den man prijst metter waerheyt,
So es hi gheprijst met eren.*¹⁹⁴

We kunnen dergelijke formuleringen beschouwen als een *praise-and-blame* model, waarbij goed gedrag leidt tot lof en maatschappelijk aanzien. Slecht gedrag leidt echter tot schande en schaamte. Hier is er dus sprake van maatschappelijke rekenschap, waarbij de bestuurders door de maatschappij gecontroleerd worden en een maatschappelijke sanctie opgelegd krijgen.

Tot slot schrijft Boendale een enkele keer over wereldlijke sancties voor bestuurders.¹⁹⁵ Allereerst kon goddelijke wraak soms wereldlijke vormen aannemen. Zo zouden stadsbestuurders die de gemeenschappelijke gelden hadden verkwanseld *met anxte dicwille slapen gaen* als ze zouden bedenken dat God zich *dic over hem heeft ghewroken.*¹⁹⁶ Of schepenen die hun functie hadden gekocht, kwamen daar niet mee weg: *En alle die dit* [een schepenfunctie] *verworven, haesteliker doet si storven.*¹⁹⁷ En ook de landsheer wordt gewaarschuwd: *want en stont noyt here langhe in machte die sijns selfs volc verwrachte.*¹⁹⁸ Zo zorgden in Gent in 1297 de stadsbestuurders volgens Boendale niet goed voor het algemeen belang. Het resultaat was dat *God harde zere wrac, metter ghemeynten.*¹⁹⁹ Daarnaast stelt Boendale voor om corruptie onder stadsbestuurders zwaar te straffen. *Wie sijn ghewin boven die bate vander stede zette, wert gheiuigeert ter doet.*²⁰⁰

Tenslotte is er dan nog één passage over wereldlijke consequenties van slecht bestuur, die in het bijzonder nog enige aandacht verdient. Volgens Boendale moesten stadsbestuurders

¹⁹² *Lekenspiegel*, 3.21 vs. 39.

¹⁹³ *Teesteye*, 14 vs. 1256-1257.

¹⁹⁴ *Teesteye*, 12 vs. 929-932.

¹⁹⁵ *Teesteye*, 12-15; *Wraken*, 1.12, 1.15, 3.7.

¹⁹⁶ *Wraken*, 1.14 vs. 1119, 1123.

¹⁹⁷ *Wraken*, 1.14 vs. 1136-1137.

¹⁹⁸ *Teesteye*, 12 vs. 994-995.

¹⁹⁹ *Wraken*, 1.15 vs. 1264-1265.

²⁰⁰ *Teesteye*, 14 vs. 1282-1289.

vooral niet denken dat het volk achterlijk was en dat ze hen wel voor de gek konden houden, immers:

*En si [het volk] hebben meneghen wisen man
Die harde nauwe brieven can
In sijn herte, in sinen moet,
Donghelijc datmen hem doet,
Dat si brengen soudent int clare,
Als si wisten dat tijt waer,
Daer wonder af mochte gescien,
Also dicke heeft ghesien.²⁰¹*

De Antwerpse klerk benadrukt hier dat er onder het volk voldoende wijze mensen zijn die onrechtmatig gebruik van de gemeenschappelijke middelen zouden signaleren. Hiermee zet Boendale de deur open voor een soort bestuurlijke controle van de massa, zoals in Leuven bijvoorbeeld werd gerealiseerd na de volksofstand in 1360.²⁰² Verder lijkt Boendale hier uiting te hebben gegeven aan Aristoteles' verzetstheorie, waarbij slechte bestuurders die alleen dachten aan hun eigen belang en niet aan dat van hun onderdanen afgezet mochten worden.²⁰³ Het lijkt dan ook geen toeval dat Boendale in de volgende alinea benadrukt dat het goed zou zijn als stadsbestuurders het *scone werc* van Aristoteles, *die wise cleric, wel hadden verstaen*.²⁰⁴

Al met al was Boendale dus niet erg uitgesproken over wereldlijke controle en sancties. In het werk zijn nog geen directe aanwijzingen te vinden van *accountability of office*. Op dat gebied lijkt Boendale dus niet heel veel te verschillen met Caesarius. Toch was Boendale's opvatting over de rol van het volk wel heel anders dan die van Caesarius. Boendale had het algemeen belang zeer hoog in het vaandel staan. Daarnaast uitte Boendale dat het volk een zekere controle kan uitoefenen op de stadsbestuurders en hen sancties kan opleggen.

4.3 Rekenschap bij Willem van Hildegarsberch

Bij de sproken van Willem van Hildegarsberch zien we in feite de vier categorieën van rekenschap die we ook bij Boendale zijn tegengekomen. Wel zien we dat er in de sproken van

²⁰¹ *Wraken*, 1.15 vs. 1292-1299.

²⁰² Van Uytven, *Stadsfinanciën Leuven*, 39-44.

²⁰³ J. Dunbabin, 'Government', in: J. H. Burns (ed.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought. V. Development: c. 1150-c. 1450* (Cambridge 1988) 477-519, aldaar 493-494.

²⁰⁴ *Wraken*, 1.15 vs. 1300-1307.

Hildegarsberch meer nadruk op het thema eer ligt. Daarnaast wordt op één plek wereldlijke rekenschap ook veel uitgebreider uit de doeken gedaan.

Slechts een handvol keren benadrukt Hildegarsberch de gevolgen voor de gemeenschap wanneer hij het heeft over slecht bestuur.²⁰⁵ Zo waren slechte bestuurders bijzonder slecht voor de naam van een stad, maar een stad waar de bestuurders het goed deden, *daer mach een stede af verhoghen hoeren naem soe lanc soe meer.*²⁰⁶ Daarnaast was het ook voor Hildegarsberch belangrijk om goede bestuurders te hebben die zorgden voor *den besten orbaer int gemein.*²⁰⁷ En ook was een land het best gebaat bij een rechtvaardig landsheer, *want worden rijk hoer ondersaten.*²⁰⁸

Controle en sanctionering door God speelt een veel prominentere rol in de sproken van Hildegarsberch.²⁰⁹ Dat gold voor zowel stadsbestuurders als landsheren. Over slechte stadsbestuurders die hun eigen gewin boven het *orbaer meynen* zetten, dicht Hildegarsberch:

*Tmach hem bilics wel berouwen,
Die omt gewin van deser eerden
Hem selven brengen in onweerden,
Hoer siel te staen in anxte groet.*²¹⁰

Herhaaldelijk benadrukt Hildegarsberch de algemene geldigheid van het Eindoordeel.²¹¹ Schouten, baljuwen en andere beambten zouden beloond worden in het Laatste Oordeel. Immers als een beambte *blijft in trouwen dienste staen, die sal den besten loon ontfaen.*²¹² Dat een dergelijk oordeel geassocieerd werd met rekenschap blijkt het best uit deze formulering van Hildegarsberch: *wat wy dencken, wat wy wanen, wy moeten al ter rekeninghe.*²¹³ Hij beschrijft het soms als een soort rechtszaak, maar dan wel één waarbij advocaten nutteloos zijn: *ghi en dort daer om gheen talman vragen.*²¹⁴ Des te meer verbaasde Hildegarsberch zich over onrechtvaardige rechters:

²⁰⁵ *Sproken*, 2, 7, 73, 76.

²⁰⁶ *Sproken*, 2 vs. 27-36, 40-45.

²⁰⁷ *Sproken*, 2 vs. 180.

²⁰⁸ *Sproken*, 72 vs. 88.

²⁰⁹ *Sproken*, 2, 6, 7, 10, 17, 24, 31, 33, 43, 47, 62, 69, 73, 76, 86, 99, 105, 117, 120.

²¹⁰ *Sproken*, 2 vs. 218-221.

²¹¹ Zie bijvoorbeeld: *Sproken*, 31.

²¹² *Sproken*, 68 vs. 135-136. Zie hierover ook *Sproken*, 47 vs. 77-92, 111-150.

²¹³ *Sproken*, 117 vs. 100-101.

²¹⁴ *Sproken*, 73 vs. 213. Zie ook: 6 en 86

*Tis wel wonder boven wonder,
Dat ghi dit niet en hebt voor oghen,
Dat God doer u enen swaren vlonder
Droech ende pine woude droghen.*²¹⁵

Dit alles, laat hij herhaaldelijk weten, geldt natuurlijk ook voor landsheren: *Sijn sy goet of sijn si quaet, sy vinden daer die wedermaet.*²¹⁶ Bij slecht gedrag kon de sanctie een ongunstig Laatste Oordeel zijn, maar het kon ook een vroegtijdige dood betekenen voor een vorst, zoals Willem beschrijft in zijn sproke *Vanden coninc van Poertegael.*²¹⁷ Een goede landsheer daarentegen werd beloond met *ewich leven*, terwijl *wie onrecht doet die kiest de hel.*²¹⁸ Om dat te voorkomen, moesten landsheren dus net zoals al eerder bij Boendale beschreven, een intern verantwoordingsmechanisme opbouwen om te voorkomen dat het definitieve verantwoordingsmoment ongunstig voor hen uitpakt.

Ook Hildegasberch benadrukt de gewichtigheid van eden. Zo zegt hij dat over het algemeen...

*Dan dat wi niet souden en sweren
In eerst, in spot, tot onsen sceren
Bi sinen naem, bi sinen bloede,
Ten dede verlies van eertschen goede
Of van live, mochtment keren.*²¹⁹

Zo gold dus ook dat wanneer *hebdi onrecht ende doedi ede, ghi maecter mede een lange vede, die anxtelike is te ontbeiden.*²²⁰ Een valse eed kon iedereen dus zijn lijf, goed en eervolle naam kosten. Desalniettemin benadrukt Hildegasberch dat *eens heren zeghel ende sijn woert* zeer betrouwbaar moeten zijn.²²¹ Een heer moest zijn woord immers houden om te leven in *waerdicheiden.*²²²

²¹⁵ *Sproken*, 62 vs. 169-176.

²¹⁶ *Sproken*, 75 vs. 67-68.

²¹⁷ *Sproken*, 7 vs. 115-124.

²¹⁸ *Sproken*, 10 vs. 44-46. Zie voor eenzelfde strekking ook: *Sproken*, 31 vs. 165-175; *Sproken*, 47 vs. 77-92 en 111-150; *Sproken*, 99 vs. 128-163.

²¹⁹ *Sproken*, 4 vs. 151-155.

²²⁰ *Sproken*, 4 vs. 159-161, zie ook vs. 500-526. Zie voor eden van beampten van een heer: *Sproken*, 47 vs. 77-103.

²²¹ *Sproken*, 7 vs. 56.

²²² *Sproken*, 7 vs. 65-69.

Nog net iets vaker gebruikt Hildegarsberch een *praise-and-blame* model.²²³ Voor hebzuchtige stadsbestuurders gold: *Eer ende orbaer, Gods hulde, verliest men al bi horen sculde.*²²⁴ Daarnaast beklagt Hildegarsberch zich erover dat rechters zich te veel om geld bekommeren waardoor *eer wort gedreven off.*²²⁵ Daar tegenover stond dan wel weer dat een stadsbestuurder bij goed gedrag *eer ende gans getruwen* kon verwachten.²²⁶ En ook voor ridders in dienst van de landsheer gold dat wanneer ze hun baas trouw zouden zijn, zij *der eren* ontvingen van God.²²⁷

Maar bovenal richt onze sprookspreker zich op de landsheren wanneer hij het heeft over eer. Een goede naam is alles voor een landsheer volgens Hildegarsberch. Die moest je onder geen beding kwijtraken. Als heer kon je die naam kwijtraken door je te omringen met *schalken* (slechte adviseurs), want *dan wort die steen van cranken love den heren opten hals geladen.*²²⁸ In de sproke *Vanden droem* beschrijft Hildegarsberch een verhaal over de figuren Trouw en Rechtvaardigheid die hij huilend onder een boom aantrof. Zij vertellen dat het hof door schalken wordt gedomineerd en dat de eer er inmiddels verdwenen is:

*“Men voerde doe der Eren schilt
Alle die werlt op ende neder;
Nu is die schalc ghecomen weder,
Ende heeft der Eren schilt doerhouwen:
Hier om soe sijn wij dus in rouwen.”*²²⁹

En ook in de sproke *Van dominus*, waarbij elke letter van het woord *dominus* een deugd van goede landsheren wordt genoemd, benadrukt Hildegarsberch bij elke deugd dat de sanctie voor slecht gedrag is, dat de landsheer zich *billicx* zal *schamen* of *doecht ende eren* verkwanselt.²³⁰ Hildegarsberch vermeldde echter herhaaldelijk dat goed gedrag juist *sijn naem in eren* doen *risen.*²³¹ Op zich is het niet verwonderlijk dat Hildegarsberch in het kader van de landsheren eer zo benadrukt. In principe stonden de landsheren bovenaan de machtsketen en waren er niet

²²³ *Sproken*, 2, 4, 8, 10, 11, 17, 22, 24, 33, 35, 36, 51, 62, 69, 73, 76, 93, 96, 99, 101, 112.

²²⁴ *Sproken*, 2 vs. 203-204.

²²⁵ *Sproken*, 62 vs. 25-32.

²²⁶ *Sproken*, 2 vs. 217.

²²⁷ *Sproken*, 22 vs. 4.

²²⁸ *Sproken*, 69 vs. 66-67. Zie ook: *Sproken*, 73 vs. 25-36.

²²⁹ *Sproken*, 96 vs. 88-92.

²³⁰ *Sproken*, 33 vs. 72 en 91.

²³¹ *Sproken*, 33 vs. 101. Zie voor een vergelijkbare connectie tussen de toename van eer en deugdelijk gedrag: *Sproken*, 51 vs. 26-30; *Sproken*, 99 vs. 164-225; *Sproken*, 112 vs. 137-167.

echt hogere machten om hen ter verantwoording te roepen. Het was dus van belang dat eer bij hen werkt als verantwoordingsmechanisme.

Toch betekende dit niet dat een landsheer geen rekening hoefde te houden met de macht van het volk. Tweemaal wijzen de sproken, zoals Boendale ook al deed, op de rol die een wraaklustige menigte van het volk kan spelen. Zo vermeldt hij dat heren rechtvaardig moeten zijn, anders: *daer comt die menighe voer u claghen, ende roepen lude om grote wrake*.²³² Hier speelt de menigte en het volk dus toch een soort controlerende functie, naar wie een landsheer een mate van verantwoordelijkheid heeft. Ten tweede vertelt hij in de sproke *Van Affricanus* over een Romeinse heerser die zo hebzuchtig en corrupt was dat hij werd verdreven door zijn eigen volk. Mocht die boodschap nog niet duidelijk genoeg zijn geweest voor de landsheren, dan benadrukt Hildegaersberch aan het einde nog maar eens dat onraad uit het volk kan ontstaan bij hebzucht:

*Aldus en dochter niet gheset
Ghierighe rechters, machment waren,
Sy mochten tvolck wel so beswaren,
Dat by wanrade daer off quame
Onraet, diemen node namen.*²³³

Een duidelijker verwijzing naar wereldlijke rekenschap is te vinden in de sproke *Van drierehande staet van heren*. Daarin spreekt Hildegaersberch over de slechtheid van corrupte rechters. Opvallend is de volgende opmerking: *Die gheen die totten rechte zweren, (...) ende rekeninghe van sulker miede horen heer doen omt jaer*.²³⁴ Hiermee benoemt Hildegaersberch dus een wereldlijk verantwoordingsproces, namelijk een controle van gerechtelijke dienaren die elk jaar een rekening moesten voorleggen aan hun heer. Dit komt overeen met wat Bisson noemt *accountability of office*: een regelmatig terugkerende verantwoording van een beambte. Opvallend is wel welke sanctie dergelijk slechte dienaars te wachten staat aan het einde van hun leven. Hildegaersberch schrijft:

*Een hardt sentenci ende zwaer
Sal over hem gaen ten lesten daghe, (...)*

²³² *Sproken*, 117 vs. 34-35.

²³³ *Sproken*, 36 vs. 19-25 en 202-205.

²³⁴ *Sproken*, 47 vs. 111-115.

*Daer schat noch myede en is te gheven,
Daer si mede verdinghen mogen.*²³⁵

Gek genoeg was het dus pas God die dergelijke valse dienaars bestraft. Impliceert Hildegaersberch daar misschien mee dat het controleren van rekeningen niet waterdicht was waardoor een daadwerkelijke bestraffing pas in het Laatste Oordeel kon plaatsvinden?

Eén sproke verdient tot slot nog speciale aandacht wanneer het gaat om rekenschap, namelijk *Vander rekeninghe*. In feite komen alle bovengenoemde elementen samen in deze ene sproke. Het beschrijft hoe dienaren van de heer zorgvuldig rekeningen moesten schrijven van *waer hoers* [van de heer] *rente leyt, off wat si schuldich sijn te manen*.²³⁶ En om de rekeningen te controleren...

*Soe nemen die heren tot horen rade
Wise lude, diet voersien
Wat by reden mach geschien,
Off wat men schuldigch is te laken.*²³⁷

Deze praktijk vond plaats nadat zij een heer *dienen tlanghe jaer*.²³⁸ We hebben het hier dus zoals in *Van drierehande staet van heren over accountability of office*. Een beambte die niet slaagde om een goede rekening voor te leggen, zou van zijn bezittingen kaalgeschoren (*gescherret*) worden en hij zou *sinen dienst moeten rumen mit schande*.²³⁹

Zoals uit het laatste deeltje van die zin blijkt, waren boetes en straffen niet de enige implicaties. Door de mand vallen tijdens het rekenen resulteerde ook in het feit dat *sijn naem worter by ontwijjt*.²⁴⁰ Een goede rekening daarentegen had als gevolg dat een *sijn rekeninghe* [werd] *gheprijsst ende sijn dienste bevolen voert*.²⁴¹ Eer speelde dus ook een grote rol in dit mechanisme van rekenschap.

Goede rekeningen leidden ook voor stadsmagistraten tot gunstige gevolgen. Immers:

²³⁵ *Sproken*, 47 vs. 116-121. In versregels 121-125 wordt het duidelijk dat Hildegaersberch hier doelt op een *sentenci* die afkomstig is van God.

²³⁶ *Sproken*, 76 vs. 48-49.

²³⁷ *Sproken*, 76 vs. 60-63.

²³⁸ *Sproken*, 76 vs. 20.

²³⁹ *Sproken*, 76 vs. 108 en 171.

²⁴⁰ *Sproken*, 76 vs. 158 en 171.

²⁴¹ *Sproken*, 76 vs. 80-81.

*Den ghenen die den steden raden;
Want den goeden ende quaden
Moeten sy dienen tlanghe jaer.*

Zij moesten dus prudent omgaan met gemeenschappelijke middelen voor het vitaal kunnen functioneren van de gemeenschap. Rekenschap afleggen leidde uiteindelijk dus tot *der meenten lof*.²⁴² Zo voegt Hildegarsberch ook het belang van de gemeenschap toe aan deze sproke.

Nog veel belangrijker tot slot is dat zij die *valsche rekeninghe stellen, die stroyen selve dat pat der hellen*.²⁴³ Hij verbindt in het laatste kwart van zijn sproke wereldlijke rekenschap aan goddelijke rekenschap, immers: *dair elck sijn rekeninghe moet toghen, hoe hi ziel, lijf ende sin heeft bewaert ende sulc ghewin*.²⁴⁴ Hij ziet hier de wereldlijke rekenschap als metafoor voor de belangrijkste rekenschap die we uiteindelijk allemaal zouden moeten afleggen.

Uit deze sproke blijkt dat wereldlijke controle en sanctionering voor Hildegarsberch onafscheidelijk waren van de net zulke belangrijke aspecten, eer, religie en gevolgen voor de gemeenschap om een bestuurder tot (interne) verantwoording en verantwoordelijk gedrag te motiveren. Zoals historicus Douwe Faber opmerkt, lijkt uit ‘harde bronnen’ zoals de rekeningen zelf dat financiële verantwoording niet echt een inhoudelijke beoordeling van beambten was, maar voornamelijk “een geschikte stok (...) om de hond te kunnen slaan.” Voor Hildegarsberch lag er echter aan de financiële controle een breder ethisch kader van goed bestuur ten grondslag. Hij rijkte als het ware de ambtenaren een maatstaf aan voor de beoordeling van hun handelen en hij houdt hun een spiegel voor. Het is natuurlijk zeer waarschijnlijk dat dit meer Hildegarsberchs ideaalbeeld was dan een breder gedeeld sentiment of de praktijk, zoals Faber ook benadrukt.²⁴⁵ Faber benadrukt, mijns inziens, echter niet voldoende dat juist ook uit deze sproke blijkt dat Hildegarsberch afhoren *an sich* niet als afdoende beschouwde om tot goed bestuur te komen. Het zijn juist de meer conceptuele vormen van (interne) controle en sanctionering als (het verlies van) eer, religie en het belang van de gemeenschap die goed gedrag dienden af te dwingen.

²⁴² *Sproken*, 76 vs. 191-229.

²⁴³ *Sproken*, 76 vs. 287-288.

²⁴⁴ *Sproken*, 76 vs. 282-284.

²⁴⁵ Faber, ‘Ambtenaar’, 189, 196-197.

4.4 Rekenschap in Jan Mathijssens *Rechtsboek van Den Briel*

In het *Rechtsboek* behandelt Jan Mathijssen ongeveer dezelfde aspecten van rekenschap als Hildegaersberch en Boendale. Alleen de gemeenschappelijke gevolgen van slecht bestuur noemt hij niet. Wel benadrukt de Brielse klerk dat landsheren en stedelijke beambten moesten zorgen voor het *ghemeen en oirbair van zynre steden en poirteren*.²⁴⁶

Mathijssen benadrukt dan ook dat wanneer een heer *oirbairlic tot allen* was hij gegarandeerd was van *belofte van zaligheden des levens (...) ende toecomende dats ewichs levens*.²⁴⁷ Die inmiddels bekende religieuze rekenschap is in het *Rechtsboek* ook weer prominent aanwezig.²⁴⁸ Een godvruchtig dienaar moest immers *timor Domini* hebben, angst voor God.²⁴⁹ Het zal dan ook hierom zijn dat Mathijssen alle beambten die hij beschrijft streng waarschuwt. Zo moest de rechter altijd bedenken *dat God van hemelriken sijn rechter wesen sal* en dat hij bij slecht gedrag *mit hude ende hare ter verdomenisse [zou] varen*.²⁵⁰ Ook voor het schependom gold dat het groot heil kon brengen, maar ook grote verdoemenis op de dag dat men niks anders meer te bieden had dan *die arme naeckte ziele*, de Dag des Oordeels. Een goed schepen zou echter een plek in de hemel krijgen, net zoals de apostelen.²⁵¹

Herhaaldelijk benadrukt ook Mathijssen in zijn instructie voor de Brielse bestuurders de consequenties van bestuur voor iemands eer.²⁵² Hierin verschilt hij niet veel van de voornoemde auteurs: leugenachtigheid was bijvoorbeeld een eigenschap die volgens Mathijssen *fundament [is] van allen oneersamicheit*,²⁵³ hebzucht was basis voor *groter scaemte*²⁵⁴ en slechte rechters waren niet alleen *meenedich voir Gode*, maar vooral ook *eerloos ter warelt*.²⁵⁵ Met een baan als schepen valt daarentegen wel weer grote eer te verdienen natuurlijk. Volgens Mathijssen geldt immers: *ten heeft nyement eer sonder last*.²⁵⁶

Net als voornoemde schrijvers hecht Mathijssen ook sterk aan de geldigheid van eden. Op veel plaatsen in het *Rechtsboek* wordt het belang van eden benadrukt en voor alle functies staat de eed ook uitgeschreven (de eden zelf worden later pas behandeld).²⁵⁷ Mathijssen ziet de

²⁴⁶ *Rechtsboek*, 24, 34.

²⁴⁷ *Rechtsboek*, 25.

²⁴⁸ *Rechtsboek*, 25, 31-33, 35, 38, 41-42, 44-46, 52-54, 58-59, 75.

²⁴⁹ *Rechtsboek*, 35.

²⁵⁰ *Rechtsboek*, 41.

²⁵¹ *Rechtsboek*, 52-54.

²⁵² *Rechtsboek*, 26-27, 35, 37, 38, 44-46, 52-53, 68, 77.

²⁵³ *Rechtsboek*, 37.

²⁵⁴ *Rechtsboek*, 38.

²⁵⁵ *Rechtsboek*, 45.

²⁵⁶ *Rechtsboek*, 52.

²⁵⁷ *Rechtsboek*, 22, 26-27, 33-35, 38-42, 44-48, 53-54, 58-59, 62-64, 69-70, 76-77, 82, 93, 101, 107, 110-111, 119, 124-125.

eed dus als een goed middel om deugdzaam bestuur af te dwingen. Voor de Brielse klerk evenals voor de andere schrijvers had dit voor Mathijssen een religieuze reden, want zij *lochenen Goids ende al sijnre heilighen*.²⁵⁸ Maar naast deze motivering voert Mathijssen nog twee andere redenen aan voor het belang van de eed die we nog niet gezien hebben. Allereerst was het in ere houden van de gezworen eden van maatschappelijk belang. Een eed mocht niet gebroken worden, *opdat die luden dairop mit malcander in ghelove staen moghen*.²⁵⁹ Een gebroken eed resulteert in een wereld waarin wantrouwen regeert en dat is volgens Mathijssen een onleefbare wereld. Ten tweede speelt ook eer hierin een rol. Meinedigen *verliesen den naem van eeren ende worden meenedich ende scalke*.²⁶⁰ Onder deze consequenties van de eed kwam men niet uit. Dat blijkt ook uit een passage waarin de vraag wordt gesteld of een landsheerlijke gerechtsdienaar op dwang van een tirannieke heer om zijn eed te breken mocht aanwenden om zijn *meneedicheden te verantwerden*. Mathijssen antwoordt ontkennend dat *des heren ghebot niet verantwerden en mach des rechters ziel ende eer*.²⁶¹ De eed was dus onlosmakelijk verbonden aan eer, de ziel en maatschappelijke gevolgen en moest dus leiden tot een mate van interne rekenschap. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de tekst die Mathijssen richt op de baljuw: Die moest telkens weer *bedencken (...) sijns eedt ende ygheliken recht doen*.²⁶²

De eed had ook veel praktischer en wereldlijke implicaties. Bij de taakomschrijving van de schepenen schrijft Mathijssen immers dat het hun taak was mensen *mit vonnissen te wysen op haren eedt*.²⁶³ Veel meer woorden wijdt Mathijssen er helaas niet aan, maar de zinsnede duidt op een wereldlijke sanctie bij het verbreken van de afgelegde eed. Zo impliceert hij een soort wereldlijke verantwoording op basis van de afgelegde eed. Dit idee wordt later ondersteund in het werk wanneer er antwoord gegeven wordt op de vraag aan wie de schepenen zijn eed zwoer. Allereerst zwoer de schepenen de eed natuurlijk aan God en zijn heiligen die hem ter verantwoording zouden roepen. Maar hij zwoer ook tegenover iedereen over wie hij recht mocht spreken, dus de hele gemeenschap. Mathijssen schrijft:

Ende als men van alle saken reden sal gheven, so sullen dese voirs[creven] (de mensen over wie de schepenen recht spreekt) dairoff ghetuych geven, hoe die scepen sijn eedt bewaert heeft, ende daerna sal hy gheloent worden.²⁶⁴

²⁵⁸ *Rechtsboek*, 54.

²⁵⁹ *Rechtsboek*, 22.

²⁶⁰ *Rechtsboek*, 77.

²⁶¹ *Rechtsboek*, 44.

²⁶² *Rechtsboek*, 39.

²⁶³ *Rechtsboek*, 34.

²⁶⁴ *Rechtsboek*, 59.

Hieruit blijkt dat volgens Mathijssen mensen getuigenis aflegden over het functioneren van de schepen, waarnaar de schepen zijn beloning kreeg. Mathijssen is niet helder over de praktische invulling hiervan. De passage gaat echter duidelijk over een mate van wereldlijke verantwoording waaraan de eed als norm ten grondslag lag. Dit hebben we bij de eerder besproken auteurs nog niet gezien.

Naast deze informatie over eden bespreekt Mathijssen tot slot nog op enkele andere plaatsen wereldlijke verantwoordingsmechanismen. De eerste is in de bespreking van de *borghemeesters*, de financiële beampten van Brielle. Hier wordt de vraag gesteld *voir wie die borghemeesters sculdigh sijn bewisinghe te doen* van alle inkomsten en uitgaven. Mathijssen beschrijft hier hoe de *borghemeesters* zich voor een raad van schepenen moesten laten afhoren en hun rekening laten controleren. Bij een positieve uitkomst zouden de schepenen de rekening *loven*, goedkeuren. Klopt de rekening niet, dan *souden sy der steden rechten ende beteren*.²⁶⁵ Deze beschrijving is, in tegenstelling tot de beschrijving van Hildegaersberch, een zeer wereldlijke en louter financiële aangelegenheid. Ook gerechtsdienaars van de landsheer moesten volgens Mathijssen *bewisinghe doen van sinen foirfaiten* door de klerk *rekeninghe te [laten] maken*.²⁶⁶ Beide passages geven wederom blijk van *accountability of office* waarbij constant bewijsmiddelen verzameld worden in de vorm van rekeningen, die stelselmatig gecontroleerd worden.

4.5 Rekenschap in *Dat scaecspel*

Het zal niemand meer verrassen dat ook in het *Scaecspel* het *praise-and-blame* model, religieuze verantwoording, het belang van de gemeenschap en wereldlijke verantwoording terug te vinden zijn. Ook zien we weer terug dat stadsbestuurders en vorsten *dat ghemeen orber* moesten *behoeden*.²⁶⁷ Daarnaast wordt in het *Scaecspel*, net als bij Boendale en Hildegaersberch gewaarschuwd voor de gemeenschappelijke gevolgen van slecht bestuur. De landsheer kon zich maar beter niet omringen met slechte raadslieden, *wants hets dicwyl wael ghezien dat (...) een heel rijc is worden verloren*.²⁶⁸ Opvallend is overigens hoe weinig dit werk zegt over stedelijke bestuurders. Er zijn slechts twee folio's gewijd aan de stadsmagistraten, terwijl respectievelijk aan de landsheer, raadslieden van de landsheer en ridders, zeven, zes en

²⁶⁵ *Rechtsboek*, 62-63.

²⁶⁶ *Rechtsboek*, 75.

²⁶⁷ *Scaecspel*, 37, 113-114, 148.

²⁶⁸ *Scaecspel*, 92.

vijftien folio's gewijd zijn. Dit doet dus inderdaad vermoeden dat de schrijver zich niet echt gericht heeft op een stedelijk milieu en bovendien een meer traditioneel wereldbeeld had.

Verreweg de meeste nadruk wordt in dit werk gelegd op religieuze verantwoording.²⁶⁹ Dat is ook niet verrassend wanneer men leest dat het doel van het werk is dat *der onsprekender schoonheit Gods mocht worden ghetogen*.²⁷⁰ Veelal vindt men dan ook waarschuwingen zoals die aan de landsheer, waarin wordt vermeld dat het gedrag van een tiran hem zal leiden naar *ewiyger verdomenissen*.²⁷¹ Ook raadslieden konden beter geen ogendienaars zijn, maar wijze adviseurs, omdat *de raet zijns heren ziel doot als hi zwijcht, hem veinst, of consent daer toe geeft, dat sinen heer onredeliken misdoet*.²⁷² Het mes snijdt hier aan twee kanten: de raad moet bedacht zijn op het lot van de ziel van de heer, en de heer moet degelijke raadslieden selecteren. Ook in het *Scaecspel*, zoals we vaker hebben gezien, wordt hebzucht streng afgewezen. Hebzuchtige rentmeesters worden gewaarschuwd dat in het Laatste Oordeel het onzinnig is *voorspraken, advocaten, talmans te hueren*.²⁷³ Uiteindelijk gold immers voor zowel de landsheren als zijn beampten, dat zij zich in het Laatste Oordeel alleen moesten verantwoorden: *daer en sel nyement voer den anderen mer een yghelic voor hem selven verantwoorden*.²⁷⁴

De schrijver gebruikt her en der ook een *praise-and-blame* model.²⁷⁵ Een vorst kon zichzelf te *scande* maken als hij *een natuerlic sot is*.²⁷⁶ Ook *enen onsalighen ridder* die zich roekeloos gedroeg, *sal nijt meer dan die scande te wachten staan*.²⁷⁷ Eer was ook verbonden aan het woord van de landsheer. Het woord van de landsheer moest *vaster ende zekerre wesen (...) dan eens coopmans eet*.²⁷⁸ Eer was ook voor de schrijver van het *Scaecspel* een bruikbare controle en sanctie om interne rekenschap en goed gedrag af te dwingen. Immers: *Wee den ghenen by wyen scande gescien*.²⁷⁹

Op een aantal plekken komen wereldlijke verantwoordingsmechanismen naar voren. Zo wordt het in de inleiding aangehaalde exempel van Cambryses en de onrechtvaardige rechter aangehaald om rechters te motiveren rechtvaardig te zijn.²⁸⁰ Het duidelijkst komt rekenschap wel naar voren in de bespreking van het rentmeestersambt. De schrijver vertelt het verhaal van

²⁶⁹ *Scaecspel*, 6, 9, 12, 17, 26, 37, 39-40, 45, 48, 84-85, 88-90, 93-94, 114, 116-117, 119, 123-125.

²⁷⁰ *Scaecspel*, 2.

²⁷¹ *Scaecspel*, 6.

²⁷² *Scaecspel*, 45.

²⁷³ *Scaecspel*, 119.

²⁷⁴ *Scaecspel*, 40.

²⁷⁵ *Scaecspel*, 10, 35-36, 37, 43-44, 63, 69, 85-86.

²⁷⁶ *Scaecspel*, 10.

²⁷⁷ *Scaecspel*, 69.

²⁷⁸ *Scaecspel*, 11.

²⁷⁹ *Scaecspel*, 63.

²⁸⁰ *Scaecspel*, 36.

een *reyntheister*, die zijn heer *manich ende lange tijt had ghedient*. De heer verlangde op een gegeven moment *rekeninghe*, waar bleek dat de rentmeester 1000 mark tekortkwam.²⁸¹ Gevraagd om een verklaring voor dit tekort, zei de rentmeester: “*Lieve heer, ic en weet nijt waert is gebleven; ic hebbet sulc verteert sulc minen magen ende vrienden ghegheven.*”²⁸² De heer was hier vanzelfsprekend niet gelukkig mee en kende geen genade: “*Siet dat ghi (...) my van dezer somme voldoet, of gi moeder omme sterven.*”²⁸³ De rentmeester vroeg allen die hij begunstigd had om hem financieel bij te staan. Deze situatie zou niet alleen zijn dood betekenen, maar als hij de situatie niet kon oplossen, was hij ook *ewelic verdorven*. Uiteindelijk schoot een *camerlinc* de rentmeester het bedrag voor, waardoor de rentmeester gered was. Diezelfde kamerling werd uiteindelijk in een volgend exempel door God genezen van een ziekte.²⁸⁴

Volgens de schrijver kunnen we twee lessen van dit verhaal leren. Allereerst moesten mensen met bezit volgens de schrijver hun geld *hantieren also alsi den reyntheyster ghehantiert hebben ende nijt bet.*²⁸⁵ Geld moest men dus zoals de rentmeester gebruiken om vrienden mee te ondersteunen. Rentmeesters en andere financiële beambten moesten *van hoors heren goede also redentlike teren.*²⁸⁶ Ten tweede leert het verhaal de rentmeester...

*datsi voor Gode, voor horen heer ende voor zinen raet, wanneer ende also dicke als te doen is mit reden mogen verantwoorden. Mede datsi hore eygen scult also betalen, datsi ende hoor heer daer gheen scande noch scade omme en liden.*²⁸⁷

De parabel is dus ook de motivatie voor een regelmatige wereldlijke controle, zodat men niet voor verrassingen komt te staan, waarbij de rentmeester zelf zijn schulden opvult. De schrijver pleit hier dus voor een *accountability of office*. Daarnaast valt uit dit fragment op te maken dat, hoewel verantwoording voornamelijk financieel is, er ook een verbondenheid met religie is. Wanneer de rentmeester zijn schuld immers niet kan voldoen, is hij tevens eeuwig verdoemd. Toch valt uit deze passage en de rest van het werk niet op te maken dat beambtes zich moeten gecontroleerd worden op hun handelen. De voornoemde rentmeester moest zich alleen verantwoorden voor zijn inkomsten en uitgaven. Sterker nog, volgens de schrijver van het werk

²⁸¹ Het begin van het verhaal doet sterk denken aan de parabel van de onrechtvaardige rentmeester in Lukas 16.

²⁸² *Scaecspel*, 123.

²⁸³ *Scaecspel*, 124.

²⁸⁴ *Scaecspel*, 124-125.

²⁸⁵ *Scaecspel*, 125.

²⁸⁶ *Scaecspel*, 125.

²⁸⁷ *Scaecspel*, 125.

deed de rentmeester er zelfs goed aan om zijn naasten te ondersteunen. Desondanks werd hij gestraft voor het hebben van financiële tekorten.

4.6 Rekenschap in ambtseden

Zoals we in het bovenstaande hebben gezien, hechtten al deze auteurs sterk aan een betrouwbaar woord en aan de betrouwbaarheid van een afgelegde eed. De motivering hiervoor is vrijwel altijd van religieuze aard (een geschonden eed levert je de hel op) of een eerkwestie (een onbetrouwbaar woord maakt iemand te schande). Het is interessant om de tekst van deze eden af te zetten tegenover de hiervoor besproken werken en om naar de ambtseden te kijken in het kader van rekenschap.

Qua structuur zijn de hier onderzochte eden min of meer hetzelfde opgebouwd. Eerst drukken ze de politieke situering uit. Bij de Antwerpse schepeneed uit 1477 was dat bijvoorbeeld: *Hier sweer ic gerechtich scepene t'Antwerpen te zijne.*²⁸⁸ In een aantal gevallen, zoals in Brugge in 1468, wordt ook de landsheer genoemd: *Voorts zo zweert ghij scepene te zijn ons lands gheduchts heren ende prince, mijns heren s'hertoghen van Bourgoengen, grave van Vlaenderen.*²⁸⁹ En ook bij de eed van de landsheer aan de stad wordt vaak de naam van de landsheer vermeld en zijn functie.

Daarna volgen doorgaans de ambtsplichten. Verscheidene taken passeren voor de schepenen de revue zoals het beschermen van *Wetten, Previlegien, Vryheden, Costumen ende Usagen*,²⁹⁰ ze moesten *de helighen kerke in rechte te houdene*,²⁹¹ *wedewen ende weezen in rechte te houdene*²⁹² en natuurlijk desgevraagd *recht vonnesse (...) wysene*.²⁹³ Her en der verschillen de plichten in de eden (zoals het eerbiedigen van bepaalde (plaatselijke) ordonnanties of verdragen), maar de hier genoemde taken komen in vrijwel alle onderzochte eden naar voren.²⁹⁴ Daarnaast wordt in vrijwel alle eden benadrukt dat de schepenen die taken onder geen beding mogen verzaken, zoals deze formulering in de Antwerpse schepeneed uit de

²⁸⁸ Stadsarchief Antwerpen, Oud Archief (in het vervolg afgekort als: SAA, OA), Pk, 80, f. 96r.

²⁸⁹ Stadsarchief Brugge, Oud Archief (in het vervolg afgekort als: SAB, OA), 114, RW, 1468-1501, fol. 290v.

²⁹⁰ J. Lambin, *Geschiedkundige onderzoekingen op de aloude Aenstellinge van den voogd en van de schepenen en raeden der Stad Ypre; Verrykt met Geloofweerdige Bescheeden, de Wetten aen de Yprelingen gegeven door Philips van Elsatien, Grave van Vlaenderen, en de Naemlyst van de Voogden van 't jaer 1208 tot 1791* (Ieper 1815), 15-16.

²⁹¹ Archief Gent, Gemeentelijke archieven (in het vervolg afgekort als AG, GA), reeks 93, 7/G, Cartularium Eerste Zwartboek, fol. 35r.

²⁹² F. De Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad* (Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, zevende reeks, 2), vol. 1, 277-78.

²⁹³ Lambin, *Onderzoekingen*, 15-16.

²⁹⁴ Voor een uitgebreid schematisch overzicht, zie: Van Leeuwen, 'Schepeneden', 129-138, 148-153; Idem, 'Oaths', 201-210.

vijftiende eeuw: *Ende ic en saelt laten omme maeschcap, omme vrientscap, omme myede, omme anxt, omme vreesse, omme gheen noot, noch omme anxt vander doot.*²⁹⁵ Soms ook wordt benadrukt dat *eenighe ghifte of corruptie* niet acceptabel zijn.²⁹⁶ Een enkele keer werden daarentegen bepaalde zaken benadrukt die een schepen juist wel moest laten meewegen. Zoals in de eed van 1477 uit Antwerpen. Daar moest de schepen *goet, gerechtich ende waerachtich* zijn en zijn *vroetscap* en *wetentheit* aanwenden.²⁹⁷ Voor landsheren gold ook dat ze *vriheden ende rechten in alle poynten inverbroken* moeten laten en *om gheenrehande saken* mogen verbreken.²⁹⁸

Tot slot volgt de afsluiting van de eed. Daarbij wordt in alle gevallen God aangeroepen en in de meeste gevallen ook nog Gods heiligen. Doorgaans is de formulering als volgt: *Also moet u God helpen ende zijne helighen.*²⁹⁹ Het voornaamste onderpand was immers het zielenheil van de beambte. Om de zware last van een bestuurlijke functie te kunnen dragen en tot een succesvol einde te brengen, werden God en zijn heiligen om hulp gevraagd door de zweerders.³⁰⁰

Wanneer we de eden bekijken in het kader van rekenschap lijken ze opvallend kaal te zijn. In feite noemt geen enkele van de onderzochte eden een rekenschapsmechanisme anders dan het feit dat ze hun eigen zielenheil inzetten, iets wat de eden min of meer impliciet doen. Dat terwijl de mogelijkheid om bestuurders ter verantwoording te roepen als de reden wordt aangedragen voor het op schrift stellen van eden.³⁰¹ Zaken als het algemeen belang blijven achterwege, evenals het benoemen van de eerschade die iemand kan oplopen door het verbreken van een eed. Alleen in de schepeneed uit Utrecht wordt benadrukt dat de *gemenen gillden* goed gebruikt moet worden.³⁰² Toch is de religieuze component wel een belangrijk aspect van de eden, zoals uit de onderzochte werken ook is gebleken. Daar werd telkens bij eden benadrukt dat bij het breken van een eed, men Gods toorn over zich afroept. Wanneer we echter zoeken naar verantwoordingsmechanismen, Religieus, dan wel wereldlijk, of woorden die daarop duiden, blijven we met lege handen achter.

Desalniettemin vertonen de eden enige gelijkenissen met de hiervoor besproken werken. Zo spreken ze veelal over dezelfde zaken als kenmerken van slecht bestuur: het aannemen van

²⁹⁵ SAA, OA, Pk, 76, f. 62r.

²⁹⁶ SAB, OA, 114, RW, 1422-1443, fol. 163r-v.

²⁹⁷ SAA, OA, Pk, 80, f. 96r.

²⁹⁸ *Rechtsboek*, 23.

²⁹⁹ AG, GA, reeks 93, 7/G, Cartularium Eerste Zwartboek, fol. 35r.

³⁰⁰ Van Leeuwen, 'Schepeneden', 138.

³⁰¹ *Ibidem*, 124-127.

³⁰² S. Muller (ed.), *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht, eerste deel* (Den Haag 1883) 388.

giften, oneerlijke rechtspraak en toegeven aan pressie door bestuurders wordt in de moraliserend-didactische teksten ook verworpen als slecht bestuur. Verder wordt in die teksten veelal benadrukt dat één van de belangrijkste deugden rechtvaardigheid is. De bestuurders moeten ook in de ambtseden zweren rechtvaardige vonnissen te voltrekken. Ook een deugd als eendrachtigheid wordt benadrukt in een Antwerpse ambtseed uit de 15e eeuw, iets wat toevallig ook door de uit Antwerpen afkomstige Jan van Boendale werd benadrukt als belangrijk kenmerk van een goed stadsbestuur.

De twee genres, de eden en de moraliserend-didactische literatuur verschillen, maar bevatten dus ook heel wat overeenkomsten wanneer het gaat om de taakomschrijving van bestuurders. Mogelijk dat ze elkaar zelfs op enige wijze hebben beïnvloed. In het kader van rekenschap lijkt de formulering van eden echter minder interessant. Door echter de bestuurders te laten uitspreken wat goed en wat slecht gedrag is, passen de eden echter in een traditie die we *character formation*, het opbouwen van deugdelijke karakters bij bestuurders, kunnen noemen. *Character formation* kan weer gebruikt worden als verklaring voor de vraag hoe de hier onderzochte moraliserende werken omgaan met het thema rekenschap. Daar wordt in het volgende hoofdstuk dieper op ingegaan.

Als we dus kijken naar welke controle om te kijken of bestuurders aan het normatieve raamwerk voldoen en welke sanctionering in de teksten naar voren komen, kunnen we een aantal conclusies trekken. Wat betreft controle wordt in de meeste teksten de nadruk gelegd om een controle door God tijdens Het Laatste Oordeel. Daarnaast is er sprake van een soort officieuze maatschappelijke controle. In enkele werken wordt wel over een wereldlijke controle gesproken, maar deze gaat alleen bij Hildegarsberch verder dan een louter financiële controle. De sanctionering is zeer divers. Veelal worden straffen van God, de hel of schande aangewend als belangrijkste bestraffingen. Wereldlijke sanctionering komt in de werken weinig voor. In het volgende hoofdstuk worden deze observaties verklaard.

5. Vergelijking en verklaringen

Wanneer we de werken in een vergelijkend perspectief zetten, vinden we een aantal verschillen en overeenkomsten (zie bijlage 2 voor een schematisch overzicht). In dit hoofdstuk worden deze voor de controle en sanctionering van bestuurders die in de werken wordt beschreven nader toegelicht. Daarnaast worden de overeenkomsten en verschillen verklaard.

5.1 Verschillen

Laten we allereerst stil staan bij de verschillen. Het valt op dat we in Caesarius' *Dialogus accountability of fidelity* het duidelijkst terugzien. Dit is te verklaren uit het feit dat Caesarius een wereld beschreef zoals die was voor de invoering van *accountability of office*. Zijn leefwereld was een andere wereld dan die van de andere schrijvers. Caesarius was een man uit de wereld van religie en kloosters, terwijl de andere schrijvers vaak leefden in steden, werkten aan hoven of op zijn minst regelmatig in aanraking kwamen met die twee werelden en de ideeën uit die wereld. We zien *accountability of office* terugkomen in de sproken van Hildegarsberch en het *Rechtsboek* en het *Scaecspel*. Boendale benoemt nergens duidelijk een soort rekenschap. Wel zien we dat Boendale het algemeen belang benoemt, evenals de andere schrijvers. Alleen bij Caesarius vinden we dit niet terug. Zoals gezegd, was het algemeen belang een idee dat vanaf de veertiende eeuw in de Lage Landen in zwang raakte. Het idee is belangrijk omdat het de bestuurders opdraagt om voor het belang van de gemeenschap te zorgen, wat een mate van verantwoording naar het volk veronderstelt. Daaruit kunnen we opmaken dat Boendale een iets andere notie van rekenschap had dan Caesarius. Toch kunnen we stellen dat *accountability of fidelity* niet stopt in de andere werken. We zien daar dat de vertrouwensband tussen bestuurders en de bestuurden een belangrijke rol speelt. Die band is niet alleen tussen een vorst en een heer, maar ook tussen een (stads)bevolking en hun bestuurders. Pas als dit vertrouwen geschaad wordt, ontstaat er verzet of verliest de bestuurder aanzien. *Accountability of fidelity*, houdt dus niet plotseling op met het ontstaan van *accountability of office*, maar het speelt nog steeds een iets implicietere rol.

Een ander belangrijk verschil wordt gevormd door de verschillen in de manier waarop wereldlijke rekenschap wordt voorgesteld in de werken. We zien driemaal een systematische controle van rekeningen van beambten naar voren komen, namelijk bij Hildegarsberch, het *Rechtsboek* en het *Scaecspel*. Dit komt naar alle waarschijnlijkheid voor in deze werken, omdat dit voor de doelgroep waar zij voor geschreven waren al gestandaardiseerde praktijken waren. Het opstellen van rekeningen werd immers voor de meeste gebieden in de noordelijke Nederlanden eind veertiende eeuw gebruikelijk.³⁰³ Hildegarsberch en mogelijk ook de schrijver van het *Scaecspel* die als voornaamste doelgroep het hof van Holland hadden, waren bekend met de controle van rekeningen die plaatsvond aan het hof.³⁰⁴ En ook Jan Mathijssen

³⁰³ Stein, *Hertog*, 197.

³⁰⁴ Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum: 1993) 53-56; M. Damen, *De staat van Dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (2000) 144-145.

die als klerk, zoals al bleek, zelf de rekeningen van de beampten uit zijn stad schreef, was bekend met regelmatige financiële controles. Ze ondersteunden dus de praktijk die al gangbaar was bij hun doelgroep. Dit verklaart overigens niet waarom Boendale geen gesystematiseerde rekenschapsmechanismen noemt. In Antwerpen werden al vanaf het begin van de 14^e eeuw rekeningen geschreven, die Boendale zo goed als zeker op zijn bureau gehad moet hebben. Sterker nog, de oudste vermelding van Boendale (als *Jan de Clerck*) vinden we in de oudste Antwerpse rekening van 1313-1314.³⁰⁵ Misschien paste het niet bij Boendales doel dat hij had met zijn werken? Misschien vond Boendale het niet belangrijk genoeg om in zijn werken op te nemen? Of had Boendale misschien weinig vertrouwen in deze wereldlijke verantwoordingsmechanismen?

Interessant is de vraag of deze schrijvers die financiële controle als louter financieel zien, of als een volledige controle van het functioneren van beampten. Bij Hildegarsberch zien we dat de afhoring ondersteund wordt door morele en religieuze argumentatie en consequenties. Zoals Faber al aangaf, is dit waarschijnlijk meer een ideaalbeeld dan de daadwerkelijke praktijk van de afhoringen.³⁰⁶ Dit valt te verklaren uit het feit dat Hildegarsberch er voornamelijk was om het graaflijk hof moreel te instrueren. Hildegarsberch schiep dus een ideaalbeeld voor de hovelingen om naar te streven. Dit in tegenstelling tot de veel praktischer beschrijving van Jan Mathijssen. Mathijssens doel was dan ook om schepenen van Den Briel instructie te bieden over de wetten en gebruiken van de stad. Hoewel het werk ook moraliserend is, is praktische instructie het hoofddoel, waardoor de wereldlijke rekenschap veel instructiever beschreven wordt. Het is waarschijnlijk ook om dezelfde reden dat Mathijssen een praktijk beschrijft die lijkt op een wereldlijke verantwoording van schepenen. Het *Scaecspel* wijkt hier een klein beetje van beide af. Het is vooral een morele argumentatie voor het houden van jaarlijkse financiële controles van financiële beampten. Op Mathijssens werk na, verschillen deze werken dus van de podestàliteratuur, waarin wel wordt ingegaan op de uiteindelijke ambtsverantwoording. Dit verschil valt te verklaren vanuit het feit dat de podestàliteratuur, net als Mathijssens werk, praktischer van aard was.

Tweemaal komen we wereldlijke rekenschap tegen in de vorm van een volksopstand; eenmaal bij Boendale, eenmaal bij Hildegarsberch. Bij Boendale valt dit beter te begrijpen als we kijken naar de aard van het werk waarin hij dit beschrijft: *Het boec van der wraken*. In het werk beschrijft Boendale hoe hij de wereld om zich heen ziet instorten en klaar is voor het einde

³⁰⁵ Uytven, 'Antwerpen', 25.

³⁰⁶ Faber, 'Ambtenaar', 196-197.

der tijden. Hier passen volksopstanden bij, zoals die in Gent in 1297.³⁰⁷ Maar zoals gezegd motiveert het de bestuurders wel om openheid van zaken te geven aan de burgerbevolking. Aangezien het werk zeer waarschijnlijk ten dele gericht was op stadsmagistraten, is het dus niet gek dat Boendale dit advies geeft. In het geval van Hildegarsberch geldt dat het gaat om advies aan de landsheer. Het was moeilijk om de landsheer met controlemechanismen ter verantwoording te roepen. Vorsten waren immers volgens het traditionele beeld het hoogste gezag en door God aangesteld om de orde te behouden en de mens te weerhouden van zonden.³⁰⁸ Om een vorst toch te motiveren tot verantwoordelijk gedrag moest men een andere manier vinden. Eén van de methoden die hier volgens Hildegarsberch voor waren, was om met de kans op opstandig volk te dreigen. Zo zou er publieke afrekening zijn voor vorsten die slecht gedrag vertoonden. Deze uitleg is een belangrijke verklaring voor de andere typen rekenschap die zijn te onderscheiden.

5.2 Overeenkomsten

De teksten vertonen veel overeenkomsten in de wijze waarop zij rekenschap presenteren. De meest opvallende is de nadruk op religieuze rekenschap. Door alle schrijvers wordt constant Het Laatste Oordeel als voornaam verantwoordingsmoment aangehaald. Veelal wordt dit moment beschreven als een daadwerkelijke rechtszaak. Daarnaast wordt in alle werken, behalve de *Dialogus*, het belang van eer benadrukt. Bestuurders leggen maatschappelijke rekenschap af, die bepaalt of zij voortaan met schande door hun leven moeten of geprezen worden; een *praise-and-blame* model. De schrijvers van de werken leggen veel meer nadruk op deze zaken, dan op elementen als wereldlijke rekenschapsmechanismen of wereldlijke bestraffing van bestuurders. Naar aanleiding van deze werken zou je bijna denken dat er nauwelijks zoiets als verantwoordingsmechanismen of wereldlijke bestraffing bestond. We kennen echter allerlei voorbeelden van steden en hoven waar rekeningen werden gecontroleerd ter verantwoording.³⁰⁹ Ook een korte blik op ordonnanties van de Bourgondische hertogen aan de Vlaamse steden waarin de inhoud van eden wordt opgedragen, laat zien dat hertogen zeker bereid waren wereldlijke consequenties te laten voelen aan de schepenen. Zo staat in de ordonnantie van Phillips de Goede uit 1431 dat slechte beambten moeten worden *puny sy haultement que ce*

³⁰⁷ W. van Anrooij (ed.), *Boek van de wraak Gods* (Amsterdam 1994) 117-119.

³⁰⁸ J. Canning, *A History of Medieval Political Thought 300-1450* (London 2009) 39-43.

³⁰⁹ Zie bijvoorbeeld voor financiële rekenschap in steden uit de Lage Landen de bundel *Colloque international, Finances et Comptabilité Urbaines du XIIIe au XVIe siècle/Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe eeuw tot de XVIe eeuw. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962* (1964). Zie ook de bundel: D. de Boer et al. (eds.), *Vander Rekeninghe. Bijdrage aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal* (Utrecht 1997).

*seroit exemple a tous autres.*³¹⁰ In de ordonnantie van Maria van Bourgondië uit 1477 staat eenzelfde formulering namelijk dat slechte schepenen *ghepugniert ende ghecorrigiert* moeten worden *in zulker wijs dat hij exempel zij allen anderen hemlieden van gheliken te wachene.*³¹¹ De grote vraag is hoe komt hoe het komt dat in de onderzochte werken wereldlijke bestraffing en verantwoording weinig tot niet naar voren komen, maar dat de focus ligt op religieuze verantwoording en eer?

Het voornaamste middel dat uit de onderzochte werken naar voren komt, is goede bestuurders te creëren door middel van *character building* of *character formation*.³¹² Dit komt overeen met wat Hankins *virtue politics* noemt: het creëren van goed bestuur door de bestuurders deugdelijk gedrag aan te leren.³¹³ Dit kunnen we een *actor-centered-approach* voor goed bestuur noemen. Deze benadering is al te vinden bij de middeleeuwse vorstenspiegel. Door bestuurders in te prenten wat deugdelijk gedrag was, ontstonden er interne controles bij bestuurders, die uiteindelijk zouden leiden tot goed gedrag in functie.³¹⁴ Het devies van dit soort werken was dus niet zozeer: *Rule the ruler*, maar vooral “*Ruler, rule yourself.*”³¹⁵ Historicus John Watts benadrukt dat veel van deze schrijvers Aristoteles denktrend volgden: zou een goede wet meer helpen dan een goed persoon om goed bestuur te krijgen? Een goed mens kon situaties goed inschatten, terwijl wetten alleen maar konden generaliseren. Soms moesten bestuurders die wetten overtreden omdat de situatie dat van hen vroeg. Zaken als corruptie bleken bovendien lastig te definiëren en af te bakenen.³¹⁶ Het vertrouwen in wereldlijke verantwoording en wereldlijke rechters waren daarnaast niet zo groot. Zo schreef Boendale over wereldlijke bestraffing: *Menschen wrake en es niet goet.*³¹⁷ Ook het verhaal van de onrechtvaardige rentmeester uit Lukas 16 werd in de late middeleeuwen met regelmaat aangehaald om te laten zien dat verantwoording lang niet altijd tot de gewenste resultaten leidt.³¹⁸ Dit is een sentiment waaraan Caesarius ook uiting geeft, zoals in het verhaal over

³¹⁰ G. Espinas, C. Verlinden en J. Buntinx (eds.), *Privilèges et chartes de franchises de la Flandre. Tome I. Actes généraux et Flandre Francaise (première partie)* 26.

³¹¹ W. Blockmans en E. Strubbe, ‘Privilegie voor het graafschap Vlaanderen, verleend door Maria, hertogin van Bourgondië, ter bekrachtiging van de klachten die de Staten haar hadden voorgelegd’, in: W. Blockmans (ed.), *Le privilege general et les privileges regionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas 1477^e. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk-Heule 1985) 126-144, aldaar 131.

³¹² J. Watts, ‘The Problem of the Personal. Tackling Corruption in Later Medieval England, 1250-1550.’, in: R. Kroeze, A. Vitória en G. Geltner (eds.), *Anticorruption in History From Antiquity to the Modern Era* (Oxford 2018) 91-102, aldaar 98-99.

³¹³ Hankins, ‘Virtue politics’.

³¹⁴ D. Napolitano, ‘Court’, 383-385, 397-402.

³¹⁵ Sabapathy, *Officers*, 23.

³¹⁶ Watts, ‘Problem’, 95.

³¹⁷ *Wraken*, 3.1 vs. 29.

³¹⁸ Sabapathy, ‘Medieval Officer’, 63-64.

Everwach die een pact met de duivel moest sluiten. In weer een ander verhaal wordt een edelman ten tonele gevoerd met een slechte rentmeester die wegens financiële tekorten ook bijna een pact met de duivel sluit.³¹⁹ Wereldlijke verantwoordingsmechanismen lijken vooral te zijn bedoeld om slechte bestuurders te kunnen straffen, maar niet om goed bestuur te creëren.³²⁰ Voor moraliserende schrijvers was het dus nodig om te laten weten aan bestuurders dat de ‘echte’ Eindafhoring, Het Laatste Oordeel, waterdicht was en dat geen advocaat, geld of vlotte babbel een bestuurder dan nog uit de problemen zou kunnen halen.

We moeten daarnaast het belang van eer voor de middeleeuwse samenleving niet vergeten. Hierbij is het belangrijk om te bedenken dat er sprake was van een zogenaamde *shame culture* en *guilt culture*.³²¹ Die laatste gaat vooral over het geweten van mensen. Dit heeft voornamelijk betrekking op het religieuze aspect dat veel terugkomt in de onderzochte bronnen. *Shame culture* daarentegen gaat over schaamte en het oordeel van de gemeenschap. Het was heel belangrijk om eerzaam te zijn. Dit speelde niet alleen een grote rol aan het traditionele vorstelijk hof, ook in de stedelijke samenlevingen was het eerbegrip belangrijk.³²² De dreiging van het verlies van eer was dus een mechanisme van maatschappelijke rekenschap om zodoende tot vaardig en waardig bestuur te motiveren.

Het is niet geheel vreemd dat juist veel van de passages die op de vorst gericht zijn zich beroepen op Het Laatste Oordeel en eer. Zoals gezegd was het moeilijk om de vorsten verantwoording af te laten leggen. Zij stonden immers bovenaan de machtsketen en waren dus geen verantwoording schuldig aan machtiger mensen. De enige echte hogere macht voor vorsten was de daadwerkelijke Hogere Macht. Daarnaast was zoals net gezegd de eer van vorsten heel belangrijk. Om deze reden benadrukken al deze werken ofwel het *praise-and-blame* model ofwel religieuze verantwoording of beide, wanneer ze vorsten tot goed gedrag willen bewegen.

³¹⁹ *Dialogus*, 2.12.

³²⁰ Sabapathy, ‘Medieval Officer’, 56-57; zie ook: M. Clanchy, ‘Law and Love in the Middle Ages’, in: J. Bossy (ed.), *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West* (New York 1983) 47-67. In dit artikel benadrukt dat Clanchy dat er in de middeleeuwse maatschappij zowel liefde als wetgeving gebruikt wordt om mensen tot wenselijk gedrag te bewegen. Liefde (*love*) is vooral een affectieve band is die tot stand gebracht wordt door publieke door maatschappelijke ondernemingen en door sociale druk. De wet is door autoriteiten van bovenaf opgedragen door middel van codes en regels.

³²¹ D. Ward, ‘Honor and Shame in the Middle Ages: An Open Letter to Lutz Röhrich’, *Jahrbuch für Volksliedforschung* 27/28 (1982/1983) 1-16.

³²² Zie bijvoorbeeld: Van Oostrom, *Woord*, 287-293; H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stads cultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam 1988) 95-97; Hogenelst, ‘Sproken’, 178-179; Meder, *Sprookspreker*, 250-260. Over het belang van eer in de Italiaanse communes: P. Sposato, ‘Chivalry and Honor-Violence in Late Medieval Florence’, in: C. Nakashian en D. Franke (eds.), *Prowess, Piety, and the Public Order in Medieval Society*, *Studies in Honour of Richard W. Kaeuper* (Leiden 2017) 102-119.

Tot slot komt in alle bronnen het belang van het naleven van eden naar voren. Opvallend is dat eden niet zozeer gebruikt worden als wereldlijk verantwoordingsmechanisme om meinedige mensen te kunnen bestraffen, maar worden met name worden gebruikt om de negatieve religieuze, eervolle of maatschappelijke consequenties. Ook de eden zelf verwijzen niet naar de mogelijkheid tot wereldlijke verantwoording. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat eden meestal een afgeleide waren van de feodale eed, die uiteindelijk een *accountability of fidelity* tot gevolg hadden.³²³ Eden zelf zijn dus veelal traditioneel geformuleerd en hoewel ze na verloop van tijd wel veranderen zoals Van Leeuwen beargumenteert blijven ze in essentie ongewijzigd. In de werken komt dan ook uitsluitend de traditionele connotatie naar voren. Het feit dat eden op schrift werden gesteld om tot een betere verantwoording te kunnen komen, wordt dus niet ondersteund vanuit de moraliserende bronnen. Dit wil niet zeggen dat deze reden voor de verschriftelijking van eden onwaar is. Er blijkt wel uit dat de moraliserende auteurs de eden zagen als een middel om het geweten of het aanzien te benadrukken, wat geheel overeenkomt met hun stijl van *virtue politics*.

Al met al zien we dat de werken voornamelijk verschillen op het gebied van wereldlijke controlemechanismen. Zo geven Caesarius, Boendale en de ambtseden geen blijk van stelselmatige controles, terwijl Hildegarsberch, Mathijssen en de schrijver van het *Scaecspel* dat wel doen. Dit valt voornamelijk te verklaren vanuit de periode en historische context waarin zij schreven en het publiek voor wie zij schreven. De bronnen benadrukken alle eer en religie als middelen interne verantwoordingsmechanismen te creëren bij bestuurders. Dit komt doordat de werken doorgaans geschreven zijn op de manier van van *virtue politics*. Daarnaast hadden ze weinig vertrouwen in wereldlijke recht. Tot slot was het soms de enige mogelijkheid om bestuurders zoals vorsten ter verantwoording te roepen.

Uit dit alles kunnen we opmaken dat Bissons idee dat volgens deze werken meer systematische controle niet per se tot een rechtvaardiger samenleving leidde. Gesteld kan worden dat de moraliserende werken geen wegbereiders waren voor *accountability of office*. In de onderzochte literatuur ligt de nadruk veel meer op moraliseren en *character formation*. De werken benadrukken meer de *mores* (idealen en deugden) dan de *modi* (de institutionele mechanismen zoals wetgeving, afhoringen, het narekenen van rekeningen, etc.) om tot goed bestuur te komen.³²⁴ De toenemende documentatie- en verantwoordingscultuur in de late middeleeuwen lijkt op basis van deze bronnen dus niet zozeer in gang te zijn gezet door

³²³ Van Leeuwen, 'Schepeneden', 122-127.

³²⁴ Terminologie ontleend aan Napolitano, 'Court', 383-385, 397-402.

geleerden, schrijvers en dichters. Het lijkt eerder andersom te zijn geweest: het ontstaan van een documentatie- en verantwoordingscultuur in de late middeleeuwen heeft zijn weg langzaam naar de literatuur gevonden, waardoor ook moraliserende auteurs verantwoordingsmechanismen zijn gaan gebruiken in hun werk. Hun voornaamste doel bleef echter vooral het moraliseren van bestuurders door ze met andere soorten verantwoordingsmechanismen te confronteren.

Conclusie

Het thema van dit onderzoek was rekenschap in laatmiddeleeuwse teksten uit de Lage Landen. Om dit te kunnen onderzoeken, werd de volgende hoofdvraag gesteld: Welk normatief raamwerk van deugdelijk bestuur dragen verschillende laatmiddeleeuwse teksten uit de Lage Landen uit en welke controle en sanctionering stellen die teksten voor om dat raamwerk te bewerkstelligen? Hiervoor zijn ambtseden als praktische tekst onderzocht, een viertal moraliserende werken en een werk dat het midden houdt tussen deze type teksten. Het doel was om de morele kant van rekenschap te belichten in plaats van de institutionele kant, waarop in de historiografie de focus voornamelijk heeft gelegen.

In het eerste hoofdstuk is de belangrijkste historiografie over het thema rekenschap toegelicht. Een belangrijke naam in het onderzoek naar middeleeuwse rekenschap is Thomas Bisson, die in de twaalfde eeuw een overgang van *accountability of fidelity* (onregelmatige verantwoording waarbij de macht die de vorst weggeeft op basis van vertrouwen beheerd wordt) naar *accountability of office* (regelmatige verantwoording van beampten, waarbij de macht gelegitimeerd wordt door competentie). Zonder die tweede vorm van verantwoording kon er volgens Bisson geen rechtvaardig bestuur zijn. Veel historici leggen hierbij de nadruk op de toename van geschreven documenten. In de afgelopen jaren is echter door historici zoals John Sabapathy benadrukt dat men in de middeleeuwen niet zo'n nadruk legde op de verantwoordingsmechanismen, maar veel meer op het moraliseren van de bestuurders, iets dat we ook wel *virtue politics* noemen.

In het tweede hoofdstuk zijn de verschillende teksten van Caesarius van Heisterbach, Jan van Boendale, Willem van Hildegarsberch, Jan Mathijssen en het *Scaecspel* en de ambtseden van achtergrondinformatie voorzien. In het derde hoofdstuk is het normatieve raamwerk van goed bestuur dat zij beschreven besproken. Om het algemeen belang van de gemeenschap te dienen, moesten bestuurders rechtvaardig, betrouwbaar, eendrachtig en wijs

zijn. De belangrijkste ondeugd was hebzucht, wat de naleving van deugden in gevaar zou brengen.

In het vierde en vijfde hoofdstuk zijn de controle en sanctionering beschreven en vergeleken. De voornaamste verschillen waren te vinden in de wijze waarop wereldlijke controlemechanismen werden gepresenteerd. Bij Hildegardisberch, Mathijssen en het *Scaecspel* kwam systematische verantwoording, wat Bisson *accountability of office* noemt, wel terug in tegenstelling tot in de andere teksten. Dit valt te verklaren door de tijd waarin deze teksten geschreven werden, het doel van de teksten en het publiek waarop zij gericht waren. Deze systematische controle en sanctionering zijn ook nergens losgekoppeld van bredere morele concepten zoals eer en Het Laatste Oordeel. Overigens is *accountability of fidelity* daarmee niet geheel uitgespeeld. Uit de bronnen blijkt namelijk dat de band van trouw tussen een bestuurder en de bestuurden ontzettend belangrijk is. Interessant is hetom op te merken is dat de ambtseden geen blijk geven van enige wereldlijke verantwoording. Dit komt doordat eden in essentie gebaseerd zijn op de traditionele feodale eed.

Wanneer we kijken naar de overeenkomsten tussen de teksten, valt op dat de teksten niet de nadruk leggen op geïnstitutionaliseerde wereldlijke controle en sanctionering. De belangrijkste controles voor bestuurders zijn goddelijk en maatschappelijk, waardoor de belangrijkste sancties een ongunstig Laatste Oordeel, schande of een volksofstand zijn. De werken leggen veel meer nadruk op de *mores* dan op de *modi* om goede bestuurders te kweken. Dit komt overeen met wat Sabapathy claimt en met wat Hankins *virtue politics* noemt. Bestuurders moesten vooral gemoraliseerd worden, iets wat men volgens de teksten niet deed met verantwoordingsmechanismen. Als die al toegepast werden, werden ze doorgaans beschreven als louter financiële aangelegenheden. Het creëren van interne rekenschap door moraliseren werkte voor de onderzochte laatmiddeleeuwse teksten beter om goed handelen bij een bestuurder af te dwingen. Dat verklaart de nadruk op de thema's eer en religie.

Het zou interessant zijn om in een vervolgonderzoek nog meer werken, zoals die van Filips van Leiden, Jan de Weert en Dirc van Delft te betrekken bij eenzelfde studie. Ook zou een vergelijkbare studie die over verschillende taalgrenzen heen kijkt een goede vervolgstap zijn. Verdere vervolgstudie naar andere praktische teksten zoals ordonnanties en statuten zou meer licht werpen op de verschillen tussen formele documenten en moralistisch-didactische teksten.

Als we nog even kort terugkijken naar de parabel waarmee dit onderzoek is begonnen, dan valt op dat de onderzochte teksten en auteurs deels hetzelfde proberen als Cambyses in zijn strenge oordeel. Cambyses wilde de zoon van de onrechtvaardige rechter Sisamnes

confronteren met de sancties van ondeugden, om er voor te zorgen dat hij altijd Een gewetensvolle afweging zou maken in wat een goed en wat een slecht oordeel was: interne verantwoording. De teksten uit dit onderzoek proberen, door bestuurders steeds bloot te stellen aan goede en slechte deugden en de daarmee verbonden consequenties, eenzelfde interne verantwoording te creëren. De laatmiddeleeuwse bestuurder moest dus, net als Sisamnes' zoon, besturen alsof hij moest *sitten op sijns vaders vel*.

Bibliografie

Archivalia

Archief Gent, Gent, reeks 93, 7/G, Cartularium Eerste Zwartboek.

Stadsarchief Brugge, Brugge, 114, RW, 1422-1443 en 1468-1501.

Stadsarchief Antwerpen, Antwerpen, Oud Archief, Pk, 76 en 80.

Bronpublicaties

Anrooij, W. van (vert.), *Boek van de wraak Gods* (Amsterdam 1994).

Bartelink, G., (vert.), *Boek der Mirakelen I & II* ('s-Hertogenbosch 2003).

Benders, J., *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15^e eeuw* (Groningen 2002).

Bisschop, W. en E. Verwijs (eds.), *Gedichten van Willem van Hildegarsberch, vanwege de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden* (herdruk van de editie uit 1870, Leiden 1981).

Blockmans, W. en E. Strubbe, 'Privilegie voor het graafschap Vlaanderen, verleend door Maria, hertogin van Bourgondië, ter bekrachtiging van de klachten die de Staten haar hadden voorgelegd', in: W. Blockmans (ed.), *Le privilege general et les privileges regionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas 1477e. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk Heule 1985) 126-144.

Espinass, G., C. Verlinden en J. Buntinx (eds.), *Privilèges et chartes de franchises de la Flandre. Tome 1. Actes généraux et Flandre Française (première partie)*.

Fruin, J. en M. Pols (eds.), *Het rechtsboek van Den Briel door Jan Mathijssen* ('s Gravenhage 1880).

Gaillard, V., *Archives du conseil de Flandre ou recueil de documents inédits relatifs à l'histoire politique, judiciaire, artistique et littéraire* (Gent, 1856).

Huizinga, J. (ed.), *Rechtsbronnen der stad Haarlem* (Den Haag 1911).

Jongen, L. en M. Pijpers (verts.), *Lekenspiegel* (Amsterdam 2003).

Lambin, J., *Geschiedkundige onderzoekingen op de aloude Aenstellinge van den voogd en van de schepenen en raeden der Stad Ypre; Verrykt met Geloofweerdige Bescheeden, de Wetten aen de Yprelingen gegeven door Philips van Elsatien, Grave van Vlaenderen, en de Naemlyst van de Voogden van 't jaer 1208 tot 1791* (Ieper 1815).

- Muller, S. (ed.), *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht, eerste deel* (Den Haag 1883).
- Potter, F. De, *Gent, van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad* (Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, zevende reeks) vol. 1.
- Roetert Frederikse, J.A. (ed.), *Dat kaetspel ghemoralizeert* (Leiden, 1915).
- Schaïck-Avelingh, G. van (ed.), *Dat scaecspel* (Leiden 1912).
- Snellaert, F. (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen* (Brussel 1869).
- Vries, M. de (ed.), *Der leken spiegel. Leerdicht van den jare 1330* (Leiden 1844-1848).

Literatuur

- Anrooij, W. van, “‘Hoemen ene stat regeren sal’”. Een vroege stadstekst uit de zuiderlijke Nederlanden’, *Spiegel der Letteren* 34 (1992) 139-157.
- Idem, ‘Recht en rechtvaardigheid binnen de Antwerpse School.’ In: J. Reynaert et al. (eds.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 149-163.
- Idem, ‘Boendales “Boec van der wraken” datering en ontstaansgeschiedenis’, *Queeste* 2 (1995) 40-53.
- Idem et al. (eds.), *Al t’Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002).
- Idem, ‘Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350, een inleiding’, in: Idem et al. (eds.), *Al t’Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 9-16.
- Idem, “‘Poenten” in de Middelnederlandse letterkunde. Een geledingssysteem in het zakelijke en discursieve vertoog’, in: Idem et al. (eds.), *Al t’Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 65-80.
- Appelmans, J., ‘Van Thomas’ bijen tot Jans Teesteye. De Brabantse historiografen en hun didactische bekommernis (dertiende en veertiende eeuw)’, in: R. Bauer et al. (eds.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf De Keyser* (Leuven, 2002) 258-283.
- Avonds, P., “‘Ghemeyn oirbaer’”. Volksoevereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw’, in: J. Reynaert et al. (eds.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 164-180.

- Berkhofer, R., *Day of Reckoning. Power and Accountability in Medieval France* (Philadelphia 2004).
- Bierschwale, H. en J. van Leeuwen, *Wie man eine Stadt regieren soll. Deutsche und Niederländische Stadtrechtslehren des Mittelalters* (Frankfurt-am-Main 2005).
- Blok, P. en P. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 1 (Leiden 1911).
- Boer, D. de et al. (eds.), *Vander Rekeninghe. Bijdrage aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal* (Utrecht 1997).
- Bombi, B., et al., 'The Authority of Miracles: Caesarius of Heisterbach and the Livonian Crusade', in: B. Bolton en C. Meek (eds.), *Aspects of Power and Authority in the Middle Ages* (Brepols Publishers 2007) 305–325.
- Bos-Rops, Y., *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum: 1993).
- Brinkman, H., *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum 1997).
- Brown, R. (ed.), *A History of Accounting and Accountants* (New York 1905).
- Bisson, T., 'Medieval lordship', *Speculum. A Journal of Medieval Studies* 70 (1995) 743-759.
- Idem, *Tormented voices. Power, Crisis, and Humanity in in Rural Catalonia* (Harvard 1998).
- Idem, *The Crisis of the Twelfth Century: Power, Lordship, and the Origins of European Government* (Princeton 2009).
- Canning, J., *A History of Medieval Political Thought 300-1450* (London 2009).
- Clanchy, M., 'Law and Love in the Middle Ages', in: J. Bossy (ed.), *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West* (New York 1983) 47-67.
- Idem, M., *From Memory to written record. England 1066-1307* (tweede editie: Oxford 1993).
- Colloque international, *Finances et Comptabilité Urbaines du XIIIe au XVIe siècle/Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe eeuw tot de XVIe eeuw*. Colloque internationaal Blankenberge 6-9-IX-1962 (1964).
- Damen, M., *De staat van Dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (2000).
- Deschamps, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (Tweede editie: Leiden 1972).
- Dunbabin, J., 'Government', in: J. H. Burns (ed.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought. V. Development: c. 1150-c. 1450* (Cambridge 1988) 477-519.

- Eerden, P. van der, 'Het maatschappijbeeld van Jan van Boendale', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1979).
- Faber, D., 'Ambtenaar en rekenschap in Holland circa 1400', in: D. de Boer, I. Marsilje en I. Smit (eds.), *Vander Rekeninghe Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 183-198.
- Geltner, G., 'Fighting Corruption in the Italian City-State. Perugian Officers' End of Term Audit (sindacato) in the Fourteenth Century' in: R. Kroeze, A. Vitória en G. Geltner (eds.) *Anticorruption in History: From Antiquity to the Modern Era* (Oxford 2018) 103-121.
- Gerven, J. van, 'Nationaal gevoel en stedelijke politieke visies in het veertiende-eeuwse Brabant. Het voorbeeld van Jan van Boendale', *Bijdragen tot de geschiedenis* 59 (1976) 145-164.
- Idem, 'Sociale werkelijkheid en constructie in het werk van Jan van Boendale', *Tijdschrift voor de sociale geschiedenis* 13 (1979); 47-70.
- Gouw, J. van der, *Everwach, de rentmeester van de bisschop van Utrecht* (Hilversum 1994).
- Hankins, J., "The Virtue Politics of the Italian Humanists", in: Patrick Baker, Johannes Helmuth and Craigh Kallendorf (eds.) *Beyond Reception: Renaissance Humanism and the Transformation of Classical Antiquity*, (forthcoming) [beschikbaar via: https://www.academia.edu/30007286/The_Virtue_Politics_of_the_Italian_Humanists]
- Hertter, F., *Die Podestàliteratur Italiens im 12. und 13. Jahrhundert* (Leipzig 1910).
- Herwaarden, J. van, "'Dat Scaecspel". Een profaan-ethische verkenning', in: J. Reynaert et al., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 304-321.
- Hogenelst, D., 'Sproken in de stad: horen, zien en zwijgen', in: H. Pleij et al. (eds.), *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (Amsterdam 1991) 166-183.
- Idem, *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse spreek. Deel 1 & 2* (Amsterdam 1997).
- Huusen, A., 'De exempelen in Jan Mathijns Rechtsboek van Den Briel', in: J. Koster en A. Wijffels (eds.), *Miscellanea Forensia historica. Ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Mr. J. Th. De Smidt* (Amsterdam 1988) 143-162.

- Jular Pérez-Alfaro, Cristina, “‘The King’s Face on the Territory’: Royal Officers, Discourse and Legitimizing Practices in Thirteenth- and Fourteenth-century Castile”, in: *Building Legitimacy: Political Discourses and Forms of Legitimacy in Medieval Societies. Medieval Mediterranean* 53 (Leiden 2004) 108-137.
- Kestemont, M., ‘Een stylometrisch onderzoek naar Jan van Boendales auteurschap voor de Brabantse yeesten’, *Revue belge de philologie et d’histoire* 89 (2011) 1019-1048;
- Idem, *Het gewicht van de auteur: Stylometrische auteursherkenning in Middelnederlandse literatuur* (Gent 2013).
- Kinable, D., ‘De opdrachten in ‘Jans Teesteye’ en ‘Der leken Spieghel’ als receptiegegeven’, in: M. de Clercq, *Ingenti Spiritu: hulde-album opgedragen aan prof. dr. W. P. F. de Geest ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag* (Brussel 1989) 131-163.
- Idem, ‘Geïntendeerde publieksgroepen in Boendales ‘Lekenspiegel’ en ‘Jans Teesteye’’, in: H. Pleij et al. (eds.), *Op belofte van profijt: stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen* (Amsterdam 1991) 69-100.
- Idem, ‘Lekenethiek in Boendales Jans Teesteye’, in *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1991) 181-198.
- Idem, *Facetten Van Boendale: Literair-Historische verkenningen van Jans Teesteye en De lekenspiegel* (Dimensie 1998).
- Künzel, R., ‘Een toernooi van de doden: Religieuze heterogeniteit in een exempel van Caesarius van Heisterbach’, *Volkenkundig bulletin* 20 (1994) 120-147.
- Idem, *The Plow, the Pen and the Sword. Images and Self-Images of Medieval People in the Low Countries* (New York 2018).
- Leeuwen, J. van, ‘Belofte van een baljuw. De evolutie van een ambtseed te Brugge (14de – 15de eeuw)’, *Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 13 (Nijmegen 1999) 123-136.
- Idem, ‘Balancerend tussen strengheid en barmhartigheid. Rechtvaardige rechters en goede vorsten in de Antwerpse School’, in: W. van Anrooij et al. (eds.), *Al t’Antwerpenin die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 81-94.
- Idem, ‘Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 6 (Hilversum 2003) 112-160.
- Idem, *De Vlaamse wetsvernieuwing. Een onderzoek naar de jaarlijkse keuze en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Ieper* (Brussel 2004).

- Idem, 'Municipal oaths, political virtues and the centralised state: the adaptation of oaths of office in fifteenth-century Flanders', *Journal of Medieval History* 31:2 (2005) 185-210.
- Leeuwen, Jacq. van, 'Ritueel en publiek. De rol van de toeschouwers bij de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper in de vijftiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117:3 (Assen 2004) 321-337.
- Meder, T., *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegarsberch* (Amsterdam 1991).
- Idem, 'Willem van Hildegarsberch: spreker tussen hof en stad', in: H. Pleij et al. (eds.), *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (Amsterdam 1991) 151-165.
- Moolenbroek, J., *Mirakels historisch: de exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders* (Hilversum: Verloren 1999).
- Moore, R., *The first European Revolution c. 970-1215* (Oxford 2000).
- Moorman van Kappen, O., 'Over de geschiedenis van de baarproef in de Nederlanden', in: P. Nève en E. Coppens (eds.), *Sine invidia communico. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. A.J. de Groot* (Nijmegen 1987) 144-163.
- Napolitano, D., 'From Royal Court to City Hall. The Podestà Literature: A Republican Variant on the Mirrors for Princes?', in: G. Roskam en S. Schorn (eds.), *Concepts of Ideal Rulership from Antiquity to the Renaissance* (Turnhout 2018) 383-416, aldaar 383-385.
- Oosterman, J., 'Maria vrou dijn reynicheit. Een aan Willem van Hildegarsberch toegeschreven Mariagebed', *Ons geestelijk erf. Driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden* 66:2 (Antwerpen 1992) 260-283.
- Oostrom, F. van, *Woord van Eer. Literatuur aan het hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987).
- Idem, *Stemmen op Schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Amsterdam 2006).
- Idem, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400* (Amsterdam 2013).
- Pantsers, K., *De Kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500* (Hilversum 2007).
- Peters, U., *Literatur in Der Stadt: Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert. Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur* (Tübingen 1983).
- Piters, M., 'De inhoudsopgaven in Boendales *Der leken spiegel*', in: Anrooij et al. (eds.), *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 45-64.

- Pleij, H., *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam 1988).
- Idem, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560* (Amsterdam 2007).
- Purkis, W., 'Memories of the preaching for the Fifth Crusade in Caesarius of Heisterbach's Dialogus miraculorum', *Journal of Medieval History* 40 (2014) 329–345.
- Reynaert, J., "Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur. Ter inleiding", in: Idem, *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 9-36.
- Idem, 'Boendale of Antwerpse School? Over het auteurschap van *Melibeus* en *Dietsche doctrinale*', in: Anrooij et al. (eds.), *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 127-157.
- Sabapathy, J., 'A Medieval Officer and a Modern Mentality? Podestà and the Quality of Accountability', *The Mediaeval Journal*, 1/2 (2011) 43-79.
- Idem, 'Accountable rectores in comparative perspective: the theory and practice of holding podestà and bishops to account (late twelfth to thirteenth centuries)', *Hiérarchie des pouvoirs, délégation de pouvoir et responsabilité des administrateurs dans l'Antiquité et au Moyen Âge* 46 (Metz 2012) 201-230.
- Idem, *Officers and Accountability in Medieval England 1170-1300* (Oxford 2014).
- Smit J., *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven 1995).
- Soll, J., *The Reckoning. Financial Accountability and the Rise and Fall of Nations* (New York 2014).
- Sposato, P., 'Chivalry and Honor-Violence in Late Medieval Florence', in: C. Nakashian en D. Franke (eds.), *Prowess, Piety, and the Public Order in Medieval Society*, *Studies in Honour of Richard W. Kaeuper* (Leiden 2017) 102-119.
- Spurr, J., 'A profane history of early modern oaths', *Transactions of the Royal Historical Society* 11 (2001) 37-63.
- Stein, R. 'Wanneer schreef Jan van Boendale zijn 'Brabantsche Yeesten'?', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en letterkunde* 106 (1990) 262-280.
- Idem, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).
- Idem, 'The Antwerp Clerk Jan van Boendale and the Creation of a Brabantine Ideology', in M. Damen et al. (eds.), *Political Representation Communities, Ideas and Institutions in Europe (c. 1200–c. 1690)* (Leiden 2018) 205-224.

- Idem, *De hertog en zijn staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014).
- Uytven, R. van, *Stadsfinanciën en stadseconomie der Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIe eeuw* (Brussel 1961).
- Idem, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: D. Blok et al. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden 2* (1982) 188-253.
- Idem, 'Het Antwerpen van Jan van Boendale', in: W. Anrooij et al. (eds.), *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 17-30.
- Verdam, P., 'Honderd jaar bronnen en Jan Mathijssen', in: *Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht deel 2* (1980) 21-39.
- Velden, H. van der, 'Cambyses for Example: The Origins and Function of an exemplum iustitiae in Netherlandish Art of the Fifteenth, Sixteenth and Seventeenth Centuries', *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 23:1 (1995) 5-62.
- Vooyoys, C. de, 'Iets over en uit het 'Scaecspel'', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 26 (1907) 225-275.
- Idem, *Middel nederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen. Herziene en vermeerderde uitgave* (herdruk van de editie uit 1926, Groningen 1974).
- Vriendt, S. de, 'Een nieuw fragment van het *Boec van der Wraken*', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 74 (Leiden 1956) 225-250.
- Ward, D., 'Honor and Shame in the Middle Ages: An Open Letter to Lutz Röhrich', *Jahrbuch für Volksliedforschung* 27/28 (1982/1983) 1-16.
- Warnar, G., "'Eene const die maket rike die wille wesen taleman'. Over de eerste definitie van retorica in het Nederlands', in: K. Korevaart, H. Jansen en J. de Jong, *Het woud van de retorica. Bundel voor Antoine Braet bij zijn afscheid van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur van de Universiteit Leiden* (Leiden 2007) 229-240.
- Watts, J., 'The Problem of the Personal. Tackling Corruption in Later Medieval England, 1250-1550.', in: R. Kroeze, A. Vitória en G. Geltner (eds.), *Anticorruption in History From Antiquity to the Modern Era* (Oxford 2018) 91-102.

Bijlagen

Bijlage 1: de onderzochte eden.

Gebied	Plaats	Eden uit het jaar
Vlaanderen	Gent	15 ^e eeuw ³²⁵ , 1467 ³²⁶ , 1485 ³²⁷ , 1487. ³²⁸
	Brugge	1432 ³²⁹ , 1468. ³³⁰
	Ieper	1488. ³³¹
Brabant	Antwerpen	15 ^e eeuw ³³² , na 1477. ³³³
Holland en Zeeland	Den Briel	Tussen 1404 en 1417 ³³⁴ , 1471 ³³⁵ , 1477. ³³⁶
	Rotterdam	1478. ³³⁷
	Gouda	1478, 1497. ³³⁸
	Haarlem	1541-1555. ³³⁹
Utrecht	Utrecht	Na 1449. ³⁴⁰
	Deventer	Na 1450. ³⁴¹

N.B.: bij de cursieve jaartallen is gebruik gemaakt van vorstelijke eden en eden van poorters aan de vorst.

³²⁵ Potter, *Gent*, 277-78.

³²⁶ V. Gaillard, *Archives du conseil de Flandre ou recueil de documents inédits relatifs à l'histoire politique, judiciaire, artistique et littéraire* (Gent, 1856), 171-74.

³²⁷ AG, GA, reeks 93, 7/G, Cartularium Eerste Zwartboek, fol. 35r.

³²⁸ AG, GA, reeks 93, 7/G, Cartularium Eerste Zwartboek, fol. 35r.

³²⁹ SAB, OA, 114, RW, 1422-1443, fol. 163r-v.

³³⁰ SAB, OA, 114, RW, 1468-1501, fol. 290v.

³³¹ Lambin, *Onderzoekingen*, 15-16.

³³² SAA, OA, Pk, 76, f. 62r.

³³³ SAA, OA, Pk, 80, f. 96r.

³³⁴ Mathijssen, *Rechtsboek*.

³³⁵ Smit, *Vorst*, 580-581.

³³⁶ *Ibidem*, 582-583.

³³⁷ *Ibidem*, 585-586.

³³⁸ *Ibidem*, 586, 588.

³³⁹ J. Huizinga (ed.), *Rechtsbronnen der stad Haarlem* (Den Haag 1911) 442-443.

³⁴⁰ Muller, *Rechtsbronnen*, 388.

³⁴¹ J. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15^e eeuw* (Groningen 2002) 226.

Bijlage 2: Overzicht resultaten

Thema	Caesarius	Boendale	Hildegaersberch	Rechtsboek	Scaespel	Ambtseden
Type Rekenschap						
<i>Accountability of fidelity</i>	X	(X)	(X)	(X)	(X)	
<i>Accountability of office</i>			X	X	X	
Wijzen van rekenschap						
Religieus	X	X	X	X	X	X
- Laatste Oordeel	X	X	X	X	X	
- Bestraffing op aarde	X	X	X	X	X	
Eer		X	X	X	X	
Gemeenschappelijke gevolgen		X	X		X	
Wereldlijke rekenschap	X	X	X	X	X	
- Systematische controle rekeningen			X	X	X	
* Controle louter financieel				X	X	
* Controle voor functioneren geheel			X			
- Opstand van volk		X	X			
- Getuigenis over functioneren bestuurder				X		
Andere belangrijke thema's						
Algemeen belang		X	X	X	X	X (1 keer)
Benadrukking belang eed	X	X	X	X	X	X
- Ten koste van ziel	X	X	X	X		X
- Ten koste van eer		X		X	X	